Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫН

№ 225 (15199) ◆ 1993 чылдың ноябрь 27, суббота ◆ Солунга ат салган шагы 20.20. ± Садар өртээ 20 рубль.

Соңгулдаларга уткуштур

ЧОНУМГА БҮЗҮРЭЭР МЕН

Соңгулдалар чоокшулап орар. Эрге-чагырганың янзы-бүрү чадаларынче кордакчы кылдыр депшиттирген кижилер Тываның ырак-чоок талаларынче үнүп, чон-биле аралажып эгелээн.

Тыва Республиканың Президентизи Ооржак Шериг-оол — Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат. Ол ноябрь 24-те дүъш соонда найысылалдың коллективтери-биле ужуражылгазын эгелээн.

Эң-не баштай республика типографиязынга чеде бергеш, янзы-бүрү цехтерни кезип, ажылчыннар-биле амыр-мендизи солчуп, чугаалажып, элээн-не болду. Ужуражылганың аянын көөрге ол аңаа чаңгыс удаа эвес кээп турган, кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларны эки билир.

— Чаа бажыңнарывысче кажан көжер бис, Шериг-оол Дизижикович? — деп, бир аныяк ажылчын кыс мендилешкен соон дарый, хүлүмзүрүп айтырды.

Адак сөөлүнде типографияның кол инженери Алефтина Селенинин ажылдаар өрээлинге эң-не чидиг айтырыглар үндү. Президент бир-ле айтырыгны ол-ла черинге шиитпирлеп кагды.

Дараазында Кызылда кырганнар бажыңынга чеде берди. Оон-биле ужуражыр дээн кижилер шагда-ла чыглып келген. Айтырыглар оон-моон улажып-ла тур. Оларның чүгле политиктиг талазын маңаа киирейн:

— Россияның Чазаандан даргалар кандыг херек ужун чораан чоор?— деп, С. Ш. Дажы ирей соңуургай-дыр.

Президент Ооржак Шериг-оол мындыг утказыг харыылады:

— Тываның агаар-бойдузу кышкы үеде кайы хире шириин билбес эвес силер. Ынчангаш Россияның Чазааның Даргазы В. Черномырдинге дилег киирген мен. Чазак төлээлери соок кыжын бистиң республикага кээп, малчыннарның, ивижилерниң амыдыралы-биле таныжып, Тываның чамдык кожууннарының Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээриниң айтырыгларын көөрүн күзээн мен. РФ Чазааның оралакчы даргазы Ю. Яров баштаан янзы-бүрү сайыт чергелиг эрге-дужаалдыг 49 кижи чораш барды. Бодум Яров дарга-биле Тожунуң ивижилеринге чордум. Чыккылама соокта самдар майгыннарда чурттап турар кижилер-биле ужураштырдым. Ам Тываның Чазаандан 12 кижи Москва кирип, демги төлээлерниң дузазы-биле чоннуң амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турар.

— Кыдат-биле экономиктиг харылзаа тудар деп турар бе?

— Ийе. Кыдаттың Синьцзянь округунуң төлээлери-биле Кызыл-Мажалыкка алгы эттээр, Чадаанага кидис кылыр цехтер тударын дугурушкан бис. Оон ынай Мурнуу Кореяның төлээлеринге чээрби чыл иштинде чер ачылалдырын дугурушкан. Олар аңаа иви ажыл-агыйын бистерниң-биле кады эмеглежип сайзырадып, боттары иви мыйызындан болбаазырангай эмнер кылыр. Ол дээрге кайы-даа талага ажыктыг бүдүрүлге болур деп, Президент Ш. Д. Ооржак тайылбырлады.

Дараазында школа-интернатта чурттап, өөренип турар уругларның амыдыралы-биле, башкыларының ажылы-биле Президент таныжып, уруглар болгаш башкылар-биле чугаалашкан. Ш. Ооржак келир соңгулдаларның кончуг нарын, харысаалгалыг үеде эртерин соңгукчуларга сагындырып, медерелдиг хамааты бүрүзүн аңаа идепкейлиг киржиринче кыйгырган.

Кайы-даа коллективтиң төлээлери Россияның Федерация Чөвүлелиниң депутадынга кандидат Ш. Д. Ооржактың оларга чедип келгенинге өөрүп, бо берге үеде оон кызымак ажыл-чорудулгазын деткип турарын илередиксеп турдулар. Өске талазында РФ составында республикаларның президентилери Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери, өскээр чугаалаарга, депутаттары болур чүве-дир. Ынчан чоннуң ажыл, амыдыралынга хамаарышкан экономиктиг-даа, политиктиг-даа айтырыгларны шиитпирлээри белен. Мону бодап көөрге, Тываның хөй язы-сөөк улустарының соңгуп алганы Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржакты декабрь 12-де болур соңгулдаларга деткиир ужурлуг бис. Ол ужуражылга үезинде хөй чүве чугаалап каас сөстер-даа эттпейн, бо берге үеде чоннуң догаадыкчы соруун бүгү талазы-биле деткиириниң эргежок чугулазын онзалап демдеглээ, чонумга бүзүрээр мен дээр хөөнүг кижи болду.

Монгуш **БАЙЫР-ООЛ**,
ТР БББИ-ниң төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи.

ЧАГЫГЛАРНЫ АЛГАН

Федералдыг Хурал депутадынга кандидат Тыва Республиканың иштики херектер сайыды Владимир Бораевич Кара-Сал соңгукчулар-биле ужуражып, оларның чагыгларын хүлээп ап чорупт турар. Ол Чөөн-Хемчик районга баргаш, Чадаана хоорайда харылзаа белдириниң, ыяш ажыл-агый чериниң, үлетпүр комбинадының, автотранспорт бүдүрүлгезиниң, школаларның ажылдакчылары-биле ужурашкан болгаш оларның чагыгларын алган. Соңгукчуларның негелдези аңгы-аңгы. Корум-чурумну быжыглаарын, бүдүрүлге черлериниң хөй үндүрүгну тыртып турарын, хүрээ хиит тударын, милиция ажылдакчыларын кадрлар-биле четчелээрин болгаш өске-даа айтырыгларны аңаа сүмелеп, саналдап турган.

Депутатка кандидат ТР-ниң иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Сал Сүт-Хөл кожууннуң Алдан-Маадыр суурунуң чурттакчылары-биле база ужуражып чугаалашкан. Ол бөгүн Өвүр кожууннуң чурттакчылары-биле ужуражыр дээш ынаар чорупкан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың улус депутаттарының Советтериниң ажылдакчыларын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Республиканың күрүне органнарынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле **шаңнаарлар болза:**

Валентина Павловна **Бухтуева** — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң даргазының оралакчызы.

Мартол Манчинович **Даржаа** — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының организакчы килдизиниң эргелекчизи.

Дыртык-оол Данзын-оолович **Дулуш** — улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң даргазы.

Бии-оол Душпунович **Кунзет** — Тес-Хем районнуң улус депутаттарының Ү-Шынаа кодээ Совединиң даргазы.

Елена Кудурковна **Салчак** — Каа-Хем районнуң улус депутаттарының Ильинка кодээ Совединиң даргазы.

Тухтуг-Кок Чанчиковна **Самбуу** — Каа-Хем районнуң улус депутаттарының Суг-Бажы кодээ Совединиң специализи.

Саара Алексеевна **Сарыгбан** — Эрзин районнуң улус депутаттарының Эрзин кодээ Совединиң даргазы.

Елизавета Дувековна **Сарыглар** — Барыын-Хемчик районнуң улус депутаттарының Эрги-Барлык кодээ Совединиң даргазы.

**Тыва Республиканың
Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.**

Кызыл хоорай,
1993 чылдың ноябрь 23.

Ак-Довурак хоорайда төп электри станциязының котелдарының бирээзинге болган аварияга холбаштыр байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

Ак-Довурактың төп электри станциязының, Кызыл-Мажалык суурнуң болгаш Барыын-Хемчик кожуунунда Кызыл-Мажалык эът комбинадының котельнаяларында кышкы үеде ажылдаар байдалдың белеткелин чогуур үезинде чорутпааның түңнелинде Ак-Довурактың база Кызыл-Мажалык суурнуң чамдык объектилериниң чылыг хандырылгазында онза дүвүрээзинниг байдал тургустунган.

1993 чылдың ноябрь 16-да төп электри станциязының № 8 котелунга улуг авария болган. Колдуунда ол хоорайны чылыг-биле хандырып турган. Дараазында № 4 котел база ажыглалдан үнген. Ол ышкаш хөй чурттакчылыг чуртталга бажыңнарының, уруглар садтарының, № 2 школаның, аалчылар бажыңының одалга системаларының чамдыызы база доңуп калган.

Аварияның чедирген уржуктарын чайладырда, 6,9 муң погон метр янзы-бүрү диаметрлиг хоолайлар, 400 кезек одалга радиаторлары, 50 куб. метр миңхөвеч, 1500 кг электродтар болгаш өске-даа дериг-херекселдер негеттинип турар.

Ак-Довурактың хлеб заводу кончуг берге байдалда турар. Аварияның түңнелинде бус дамчыдылгазы соксаан, пряниктер бүдүрүп үндүрер цехтиң чылыг бээр системазы база доңуп калган.

Уруглар эмнелгезинде болгаш амгы үеде 267 аарыг кижи эмнедип чыдар районнуң төп эмнелгезиниң божудулга, халдавырлыг аарыглар, кезип эмнээр, терапия салбырларында чылыг хандырылгазының баксыраанындан дыка берге байдал тургустунган.

Ак-Довурак хоорайда аварияныг байдалды чайладыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаады болза:**

1. «Сибтехмонтаж» трестиң (Поручник) КМК-зы, «Тывакоммунэнерго» бүдүрүлгези (Григорьев), «Востоксантехмонтаж» акционер ниитилелиниң Кызылда КМК-зы (Радыгин), «Северовостокэлектромонтаж» акционер ниитилелиниң Кызыл участогу (Петрухин) 1993 чылдың ноябрь 24-тен 29-ка чедир Ак-Довурак хоорай чагыргазының чагыын ёзугаар практиктиг дуза чедирери-биле Ак-Довурак хоорайже мергежилдиг специалистерни чорудар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы «Тыва асбест» комбинатка 38 млн. рубль түңнүг инвестиция чээлизин үндүрүп бээр, оон иштинде № 5 котелду катап тургузарынга 12 млн. рубльди, ханы черден суг сордурар 2 насосту садып алырынга 26 млн. рубльди ажыглаар хуусаазы 1994 чылдың май 1-ге чедир үеде бээр.

3. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызы (Дьяков) 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир Ак-Довурак хоорайның төп электри станциязынче ниити хемчээли 5 муң тоннадан эвээш эвес хөмүр-дашты немей чедирип бээри-биле автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүък сөөртүр автомобильдерин эвилелдээр.

4. «Тываның хлеви» ассоциация (Доспан) түс черниң чылыдылгазын кылырынга чүък көдүрер 3 машинаны, хөлчүг быдаар 2 машинаны, хлеб быжырар 6500 саваны, сугну дериг-херекселиниң артык кезектерин садып алырынга, бус котелун тургузарынга 10 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгини үндүрүп бээриниң аргаларын дилеп тывар. Чаа завод тударының ийикпе, азы ам тудуп турар заводту эде дерип кылырының аргаларын өөренип көөр.

5. Калык камгалал яамызы (Кудерек) Барыын-Хемчик кожууннуң эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң одалга системазынга септелге ажылдарын кылып чорутканы дээш төлээр 23 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгилерни дилеп тывар.

6. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы Ак-Довурак хоорайның хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинге хоорайның чуртталга фондузунуң одалга системазын септээринге чарыгдаар 20,8 млн. рубльди чайгаар болур халаптарның уржуктарын чайладырынга ажыглаар дээш киирген хөреңгилерниң күселиндең бээр.

7. Коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжылгазы (Болдур-оол) Кызыл-Мажалыктың хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинге КВН-300 аъш ЕС-1/9 котелдарны, «Энергия»—2 кезекти, ЗИЛ-130, ГАЗ-53, КамАЗ автомобильдерге, Т-40 тракторларга артык кезектер, чугула диаметрлиг хоолайлар садып алырынга дузаны чедирер.

8. «Тываанефтепродукт» күрүне бүдүрүлгези (Осипов) аварияны чайладыр сорулга-биле Барыын-Хемчик кожууунче кывар-чаар материалдарны чедирерин четчири-биле хандырар.

9. «Тываасбест» комбинаттың удуртулгазы (Парамонов) 1993 чылдың ноябрь 30-ге чедир төп электри станциязында № 6 котелду ажыглалга киирер.

10. «Тываасбест» комбинат (Савальный) «Сибтехмонтажтың» КМК-зы, «Тывакоммунэнерго» бүдүрүлгези, «Востоксантехмонтаж» акционер ниитилелиниң Кызылда КМК-зы болгаш «Северовостокэлектромонтаж» акционер ниитилелиниң Кызылда участогу-биле кады 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир № 3,5 котелдарны ажылдадыр доозар.

11. № 8 котелга болган аварияның фактызын № 3,5 котелдарының белен чоруундан хоорайже чылыг бээриниң соксааның, чылыг бээриниң курлавыр төлүгүн чок болуп турарын республиканың Чазааның тускай хуралынга чугаалажып көөр.

12. Барыын-Хемчик кожууннуң болгаш Ак-Довурак хоорайның чагыргалары аварияның байдалды чайладыр дээш хаара туткан специалистерниң чурттаар байдалын, аъш-чемин чогууру-биле хандырар. Маңаа хаара туткан автотранспортту турар чер-биле болгаш оларның камгалалын хандырар.

13. Тыва Республиканың ИХЯ-зының КАИ-зи аварияның байдалды чайладыр турар үеде автотранспорт шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар болгаш Чадааның хөмүр-даш разрезинден автомашиналарның хөмүр чүдүрүп турар үезинде корум-чурумну сагыыр.

14. Бо доктаалды күүседир талазы-биле контрольду тудуг, архитектура болгаш чуртталга коммунал ажыл-агый яамызынга (Монгуш) дужаар.

Ш. ООРЖАК.

ДҮЖҮТ ЧЕМПИОННАРЫ

Дүжүт ажаалдазының түңнелин үндүрерге, Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозта чемпион атка Василий Уштулаң төлептиг болган. Аныяк комбайнер Чаа-Хөл районунга дузалашканын санаваска, 329 тонна тарааны совхозунга кескеш, бастырып берген. Тиилекчини совхозу аът-биле шаңнаан.

Ийиги черни алган Александр Монгуш 299 тонналы бастыргаш, молдурга-биле шаңнаткан. Бо ийи комбайнер «Найырал» совхозтуң Шаңчыга дузалажып барган база ийи кыс молдургалар-биле шаңнаткаш келген. Үшкү черде Юрий Балчый-оол 298 тонна тарааны бастыргаш, [illegible]-биле шаңнаткан.

Хайыраканда Светлана Тюлюшке удурткан шаң ажылдакчылары акша шаңналдарга төлептиг болган.

Бистиң корр.

Чагыдылга-94

ХУУСАА ЭВЭЭШ АРТКАН

Келир, 1994 чылдың солуннар чагыдылгазы моон мурнунда чылдарга деңнээрге Барыын-Хемчик кожуунда оожум темпилиг чорупт турар. Ноябрьның ортанга чедир кожуунда «Шын» солунну 490 кезекти, «Тувинская правда»-ны — 127-ни, «Тываның аныяктарын» — 372-ни, «Эне сөзүн» — 364-тү, «Хемчиктиң сылдызын» — 442-ни чагыткан. «Деткимче» «Республика Тыва» дээн ышкаш солуннар он, чээрби шаа безин четпес. Солуннар чагыдылгазы Ак-Довурак хоорайда, Аянгаты, Хөнделен, Дөң-Терезин, Бичe-Тей, Бижиктиг-Хая суурларда эң-не куду деңнелде чорупт турар. Үндезин чурттакчылары хөй Ак-Довурак хоорайда «Шын» солунну чүгле 97 кижи чагыдып алган болуп турар. А кожууннар аразының солуну — «Хемчиктиң сылдызын» база 94-ле кезекти чагыткан. Үстүнде адааныывыс суурларда «Шын» солунну 30-40 хире-ле кезекти чагыткан. Ол черлерде харылзаа салбырларының эргелекчилери солун чагыдылгазынче кошкак кичээнгей салып турары илдең.

Солун, сеткүүл чагыдылгазын чыл бүрүде Эрги-Барлык суурда харылзаа салбыры эки чорудуп келген. Эргелекчизи Лидия Дозутовна Саая ында элээн үр үеде ажылдап келген, арга-дуржулгалыг ажылдакчы. Солуннар чагыдылгазынче кичээнгей салып, чон ортузунга бо талазы-биле тайылбыр ажылын чорудуп турар. Амгы бо хүннерде Эрги-Барлыктың чурттакчылары «Шын» солунну 226 кезекти чагыдып алган. Ол ышкаш чагыдылга Барлыкта база багай эвес. Харылзаа салбырының эргелекчизи Д. Х. Саяның хөй ниити тарадыкчыларны чагыдылгаже хаара тутканы багай эвес.

Солуннар чагыдылгазының оожум чорупт турарының бир чылдагааны — чоннуң холунда акша-төгериктиң бо хүннерде чок болуп турары. Кодээ суурларда бо айтырыгның берге болуп турары чөптүг. Ынчалза-даа пенсия, пособие ап турарлар чагыдылга кылып ап болурунуң аргазы бар ышкажыл.

Малчыннар ортузунда чагыдылга барык чорувастаан. Мурнунда чылдарда малчыннар солуннарны хөйнү өйшаанда чагыдып ап номчуп турган. Малчыннарга тускай почтачы-даа ажылдап турган. Ам байдал сыр дедир өскерилген. Почтачы-даа чок, чагыткан солуннар бир черге чыглып-чыглып, мөөңү-биле неделяда бир катап келзе кээр. Бо бүгү байдалдан малчыннарның хөөнү калып турар.

Кожууннуң харылзаа белдири почта сөөртүр автомашинаның чедишпези-биле почтаны суурларже озалдадып чедирип турар. Хөнделен, Аянгаты суурларже орукта көвүрүг үрелгени-биле почта бо хүннерде неделяда 1-2 катап барып турар.

Чөптүг четпестер турзажок, өг-бүле бүрүзү солуннуг болур дээш чагыдылгаже халажыңар, номчукчулар! Чагыдылганың хуусаазы эвээш арткан.

Монгуш **ХОЮГ-ООЛ.**

ХҮННҮҢ
МЕДЭЭЛЕРИ

СЕМИНАРНЫ ЭРТТИРГЕН

Эрзин кожууннуң төп округ соңгулда комиссиязының организастааны-биле кодээ Советтериниң чагырга даргалары-биле кодээ Советтерде тургустунган округтуң соңгулда комиссияларының, участок соңгулда комиссияларының даргаларының семинарын организастап эрттирген.

Семинарга кожуун Совединиң даргазы Х. С. Кара-оол Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок чээрби бешки сессиязының болуп эрткениниң дугайында кысказы-биле тайылбырлап чугаалааш, 1993 чылдың декабрь 12-де болуп эртер соңгулдаларның талазы-биле ниити байдалдарны болгаш Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелинге, Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиттиргеннерден кымнарны бүрүткээнин таныштырган.

Кожуун чагыргазының директор эргелекчизи И. К. Ламажап сумуларга округ соңгулда комиссияларының эрге-хүлээлгелериниң дугайында семинарның киржикчилеринге тайылбырлап чугаалаан. Ол ышкаш кожууннуң төп округ соңгулда комиссиязының даргазы В. С. Оюн участок соңгулда комиссияларының кылыр чорудар ажылының эрге-хүлээлгелериниң дугайында таныштырган.

Семинарның киржикчилери соңгулдаларга хамаарыштыр чамдык айтырыглар нарын болгаш билдинмес болгандан хөй санныг айтырыгларны салгылаан.

Ольга БАДЫ.
Эрзин кожууннуң төп округ соңгулда комиссиязының секретары.

Рынок болгаш аргыжылга

ПАССАЖИРЛЕР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫНДА ЧЕТПЕСТЕР

Тываның оруктарынга-даа, хоорай, суурларының кудумчуларынга-даа чорууурга, чадаг кылаштавашкан, эрткен-дүшкен машина «бадызаан», автобустар кээрге, мурнун былаажып иткилешкен-баскылашкан, шугулдаан-муңчулган кижилер-ле хөй таваржып турар апарган. А хуузунда транспорттуг кижилер чоннуң каш-ла хуузу болур боор. Күрүне организацияларының автобустарын, «чиик-каралаарын» албан ёзузу-биле ажыглап турар кижилер та каш хуузу болуп турар чүве.

Районнарга турган АТБ, автобаазаларның салым-чолун шиитпирлээрде, карак ажыт чиик өртектерге аукционнап сатканының, пассажир транспортун хууажытканының түңнели бөгүн көстүп эгелээн. Пассажирлер АТБ-зиниң-даа, хуу, коммерция автобустарының-даа чонну аргыштырар ажылында кончуг хөй четпестер бар.

Районнар төптери-биле суурлар, малчын коданнар аразында кижилер олурар кылдыр дериттинмээн ажык кузовтарлыг, улус сөөртүр хоругулуг самосвалдар, трактор тергелериниң кырында доңуп-доңжап хинзээн көрген кижилерниң чоруп турары кандыг-даа дүрүмнерге таарышпас. Ам канчаар, чолаачылар, трактористер база чүвени билир кижилер болганда, соокта черге кижилерни каапттар эвес, кулакты кызыпкан олуртуп ап-ла турарлар. Оларны чүү деп буруудадыр боор.

Хуу автобус дээрге хуу автобус-ла болгай. Аңаа график-даа тургузуп, өртектер-даа доктаадып шыдавас бис. «Канчалза-даа бодум турам» дээр хуу өнчү ышкажыл. Машинаң чүге чедир дериттинмээн, чүге эки белеткеп албаан сен, автобус хөлезинин чүге аарыл, салон иштп чүге хирлигил, газтыгыл, кижи шыдажыр аргажок соок чүвел, кижилерни консерва банказында селедкалар ышкаш тырыы алдын деп шыдавас бис. Чолаачызы дораан-на: «Бир эвес таарышпас болза, дүш» дээр-ле болгай. Сандайга олуруп, чаңгыс бут-даа кырынга туруп алгаш чорууурунга, кандыг-даа, чымчак-даа автобустарның хөлезинин дөмей болур. Маңаа кандыг-даа комфорт, культурлуг ачы-дуза чедирилгезиниң дугайында чугаалаар херээ чок. Шимчээшкинниң айыыл чок чоруунуң байдалы база куду деңнелде. Оон кадында машина үрелик, техниктиг байдалы нормага дүүшпес, чолаачының документилери негелдеге таарышпас болурга, КАИ-ниң торгаалын, орукка бензинни төнерге, үнер чарыгдалдарны база пассажирлерден негеп тургаш, төлеттирип алыр. Ам канчаар, төлээр апаар, чериң черинге кыштың соогунда дүжүр октаттырып алыр эвес, 100-200 километр орукту чадаг майгып эртер харык чок болганда аан.

Хуу автобустуг кижилер чоннуң мындыг херегделин ажыглап, байып-ла турар. Олардан организациялар автобустары база-ла чылып калбайн турар. Акша-төгерик сүрген кижилерде кээргээр сеткил, човаар арын-нүүр бар эвес. Ындыг-даа болза, шуптуда бир хепке шаптырган дээр болза, шын эвес апаар. Оларның аразында кончуг чылыг, чырык, арыг, аянныг кылдыр дерип каан машиналыг, эвилең-ээлдек аажы-чаңныг, кээргээчел, биче сеткилдиг, кижилер сөөртүрүнге таарышкан, бедик харысаалгалыг, чонунга бараан болуп чорууур чолаачылар база таваржып-лаар чорду.

А оларга конкуренция тургузар, дорт-ла хүлээлгези— Тываның чонун аргыштырар ажылдыг Кызылдың пассажирлер АТБ-зи бо ажылын канчаар күүседип турарыл? Багай деп харыыны берип болур. Оон барымдаазын хүн бүрү амыдыралдан көрүп тур бис.

Пассажирлер АТБ-зиниң бүдүрүлге баазазы — республикада эң шыырак дээн бааза. Мында четчир санныг чылыг гаражтар, бүрүн дериг-херекселдиг, техниктиг ажаалданы болгаш септелгени эки шынарлыг чорудуп болур цехтер, профилакторийлер бар. Дээди-даа, ортумак-даа эртемниг инженер-техниктиг ажылдакчыларның саны четчир. Бедик мергежилдиг чолаачылар, цехтер ажылчыннары база хөй. Автобус паркы база улуг-ла эргилевээн. ССРЭ-ниң-даа, оон соонда Россияның-даа, Тываның-даа, Кызыл хоорайның-даа бюджеттеринден дузаламчы акша-төгерикти бо бүдүрүлге хөй түңге ап келген болгаш ап-даа турар. Ол хиреде пассажирлер аргыштырылгазында ажылды багай организастааның бо бүдүрүлгениң удуртукчулары рынокче, кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң аар өртээнче чая каап, херек кырында ажылды экижидер дээш четчир хемчеглерни албайн турар деп бодаар мен. Өске АТБ-лерге бодаарга, бо АТБ-ниң байдалы эки турар ужурлуг. Эң ылаңгыя октябрь айда автобус хөлезинин 2 катап (эң баштайгы өртектерден алыр болза, 1000 катап) улгаттырганының соонда, байдал экижээн турар ужурлуг. Оон аңгыда районнарже рейстер кылып турар, автобус хөлезинин бодунуң карманынче суп алыр, билет бербес, хоптак-чазыг чолаачыларын база хынап көрүп турар болза, агар санче хөй түңнүг акшаны киирип ап болур. Чон солуннарга бижип-ле турар, шимчээн, өскерилген чүве чүге чок бооп турарыл? Азы чонну, күрүнени мында коллективти-биле мөлчүп турары ол ирги бе?

Автобус шимчээшкининиң графиктерин сагывазы — бо АТБ-ле чаңчыл апарган. Кижилер автобустарны доктаар черлерде, автовокзалдарда шак-шагы-биле манаан тургулаар. Ылаңгыя № 2, № 4, № 9, № 10 автобус маршруттарының чурттакчылары эртен ажылынга озалдап келир, а кежээ достунуп, «бадылап» чораш чанып турарын «Волга», «Рафиктерлиг» удуртукчулар кайын билир. Оларга изиг-даа, соок-даа эвес боор.

Автовокзалдарда билет садып турарында база кандыг-даа чурум чок. Бо айтырыг — автовокзалдар каттыжыышкынының чаңгыс-ла кылып турар кол ажылы. Ону безин бо каттыжыышкын эки күүседип чадап каан. Кызылдың автовокзалынга суг чер чедип аар дээн чонну эртен 7 шактан дүъште 1 шакка чедир чаңгыс касса үдүнүң аксынга тырып алгаш турар чорукту чонну хүндүлеп көрбези, харын-даа дорамчылап турары деп санап болур. Өске кассирлери кылыр чүве тыппас, аай-дедир токкуладыр базып турар боор-дур. Көөргеттинери ол чүве ирги бе?

Аргыжылга айтырыын чежеле төнмес-батпас кылдыр солуннарга бижип, радио, телевидениеге чугаалап келир боор. Бичии-даа экиживес, дорайтап-ла олурар-дыр. Ону харылаар ужурлуг удуртукчулар-даа пат-ла шугумчулел, негелделерге чаңчыгып калган боор. Кым бо айтырыгны «өлүг точказындан» шимчедиптер ирги?

Чок болза, пассажир АТБ-зиниң, автовокзалдар каттыжыышкынының удуртукчуларын долузу-биле солуп, чаа-тып көрзе кандыг чүвел? Чаңгыс удуртукчузун солуп-даа каарга, чаа келген дарга аппараттың зайындан эртпес болурун амыдырал көргүзүп турар. «Чаа шырбиил эки арыдыр, шырбиир» деп орус улустуң мөгеен чугаазы бар ышкажыгай. Кандыг-чүү-даа болза, ол бо айтырыг-биле дүгжү бээр-дир.

Болат-оол СААЯ.
Кызыл хоорай.

ТЫВАДА ДАШТЫКЫ ПАРЛАЛГА ТӨЛЭЭЗИ

Тывага даштыкы чурттарның хамаарышпас парлалга база медээ төлээлери, корреспондентилер кажанда-даа турбаан. Оон түңнелинде Тывада болуушкуннарны делегей чоннары чүгле ССРЭ-ниң база Россияның төп медээ черлеринден билип ап турган. А ук медээлер кайы хире хажыдыышкынныг, харын-даа хоп-нүгүлдүг болуп турганын 1990-92 чылдарда көрген бис.

Бөгүн байдал өскерилген дизе ажырбас боор. Турцияның «Ихлас» Бүгү-делегей чергелиг информация агентилелиниң корреспондентизи Тывада ажылдап эгелээн. «Ихлас» агентилелиниң Тыва, Хакасия, Алтайны харылаар тускай корреспондентизинге билдингир тыва журналист, чогаалчы Игорь Иргитти томуйлаан.

«Ихлас» агентилелиниң төлээзи эрткен чайын Тывага кээп чораш, 6 тыва журналистерниң янзы-бүрү чылдарда солуннарга парлаткан ажылдарын алгаш, Турцияга апарып сайгарган. Оон түңнелинде Игорь Иргит ук агентилелдиң Тыва, Хакасия, Алтайга корреспондентизи боор болур-дур деп түңнелге «Ихлас» агентилелиниң удуртукчулары санаан. Игорь Иргит шылгалдаларның 27 чүүл негелдезиниң шуптузунга таарыжып болган. Ында кол черни эртеми орус дылды билири база бижиири, тыва дылды эки билири база Тываның, Хакасияның, Алтайның социал-политиктиг байдалын, төөгүзүн база культуразын билири, ол ышкаш журналист кижиниң чөптүг болгаш прогрессивтиг үзел-бодалы кол черни ээлээн.

«Ихлас» агентилелиниң чалалдааны-биле Игорь Иргит Турцияга баргаш, ук агентилелдиң Тыва, Алтай, Хакасияда тускай корреспондентизи кылдыр хүлээп алдынган. «Ихлас» агентилели келир чылын Игорь Иргиттиң ачазы Иргит Балданың бижээн «Мөге Күдерек» деп романын англи база турк дылдарга парлаарын шиитпирлээн. Ол романны Тываның ном үндүрер чери 1976 чылдан бээр үндүрбейн, парлаарындан ойталап келген. Игорь Иргиттиң шүлүктериниң чыындызын Турцияның шыырак дылмаар-шүлүкчүлери очулдуруп белеткей берген.

Бистиң корр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп кииреринин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парлап үндүргенинден эгелеп күштүг болдурар.

2. Тыва Республиканың Чазаа 2 ай хуусаа дургузунда:

Тыва Республиканың Чазаанын шиитпирлерин «Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу-биле дүүштүрер;

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилерин бүрүткээриниң дугайында Чижек дүрүмнү ажылдап кылыр болгаш доктаадыр;

даштыкыже бараанар, ажыл, ачы-дуза үндүрериниң (кииреринин) чөпшээрелин бээриниң чурумунуң дугайында Дүрүмнү, ооң-биле кады даштыкыже үндүрерде (киирерде) чөпшээрел алыры чугула бараанарның даңзызын, чөпшээрел алганы дээш төлевириниң хемчээлин ажылдап кылыр болгаш доктаадыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың октябрь 30.

• • •

Бо Хоойлу Тыва Республикага даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың күрүне таарыштырылгазының чуруму, ооң-биле кады даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле бүрүн эргелерни тодарадып турар.

I эге

Ниити чүүлдер

1 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга деп чүл.

Тыва Республикага даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга чурттар аразының харылзааларының чарылбас кезээ болур болгаш даштыкы юридиктиг эргелиглер база тус кижилер, ооң-биле кады өске-даа эрге-хоойлу субъектилери-биле садыг-экономиктиг, валюта-саң-хөө, эртем-техниктиг база оон өске харылзааларны бодунга хаара тудуп турар.

2 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың ужурутказы

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага хамааржыр чүүлдер: бараанарны (ажылдарны, ачы-дузаны) даштыкыже үндүрери болгаш оон кирери; орнажылга чорудулгалары, даштыкы юридиктиг эргелиглерниң болгаш тус кижилерниң киржилгези-биле кады ажылдажылга, бүдүрүлгелерни тургузары; даштыкыже үндүрериниң база оон кирериниң талазы-биле харылзаштырыкчы чорудулгалар; үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң бүгү чадаларынга дорт ажыл-агыйжы харылзаалар; даштыкы туризм; коммерция дыңнадыглары-биле орнажылга; специалистер-биле орнажылга; кады чоруттунар сайгарлыкчы чорук; маркетинг; лизингилиг болгаш инжинирингилиг ачы-дуза; даштыкы капитал салыкчыларының киржилгези-биле үлетпүр болгаш хамааты тудуг; үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин тургузарынга техниктиг база саң-хөө-экономиктиг деткимче, дериг-херекселдер бүдүрүлгезинге кады ажылдажылга, конструктор болгаш эртем-шинчилел ажылдарын кады чорудары, чогааттынган чүүлдерни база өске-даа эртем-техниктиг чедиишкиннерни ажыглаарының дугайында чөпшээрежилге керээлери, эртем-техниктиг документацияны дамчыдып бээриниң дугайында керээлер; даштыкы юридиктиг эргелиглерниң болгаш тус кижилерниң чедирген ачы-дузазын ажыглаары; даштыкыга ачы-дуза чедирилгези; транспорт ажылының талазы-биле ачы-дуза; республиканың девискээринге даштыкы акшалар-биле бараанар садары болгаш ачы-дуза чедирери; даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың валюта-саң-хөө хандырылгазы, ооң-биле кады Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларының өске-даа хевирлери.

3 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында хоойлужудулга

Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазы бо Хоойлуга болгаш Тыва Республиканың база Россия Федерациязының өске-даа хоойлужудулга актыларынга дүүштүр башкартынып чоруттунар.

Тыва Республикага даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга делегей эргелериниң бүгүдеге хүлээп көөдүнген нормаларынга база Тыва Республиканың, Россия Федерациязының, даштыкы күрүнелерниң аразында дугуржулгаларга болгаш керээлерге дүүштүр боттандыртынар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга Россия Федерациязының каайлы хоойлужудулгазының үндезининге чоруттунар.

4 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери (киржикчилери — **ред.**)

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлуларынга дүүштүр өнчүзүнүң хевирлеринден кандыг-даа хамаарылга чокка Тыва Республиканың девискээринде ажылдап турар Тыва Республиканың база Россия Федерациязының юридиктиг эргелиглери болгаш тус кижилери, ооң-биле кады даштыкы юридиктиг эргелиглер база тус кижилер Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының субъектилери боор болур.

II эге

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

5 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилериниң эргелери

Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының субъектилери, өнчүзүнүң хевирлеринден болгаш ажыл-чорудулгазының аргаларындан кандыг-даа хамаарылга чокка, Тыва Республиканың, Россия Федерациязының күштүг боор турар хоойлужудулгазының негелделеринге дүүштүр даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга боттандырарының талазы-биле дең эргелерлиг.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери дараазында эргелерлиг:

күштүг боор турар хоойлужудулга ёзугаар даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле ажыл-чорудулганың хевирин, аргаларын болгаш угланыышкыннарын боду баш билип тодарадыр;

бараанар (ажылдар, ачы-дуза) даштыкыже үндүрериниң болгаш оон кирериниң талазы-биле харылзаштырыкчы чорудулгаларны боттандырар;

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың түңнелдерин, даштыкы акша-биле алдынган орулганы киириштир ээлээр, ажыглаар болгаш баш билип башкарар;

садыг чорудулгаларының, харылзаштырыкчы хемчеглерниң болгаш даштыкы капиталдың киржилгези-биле кады ажылдажылга бүдүрүлгелерин тургузарының талазы-биле керээлерни (дугуржулгаларны) чарар;

даштыкы валютага кандыг-даа чээли-санажылга чорудулгаларын кылыр, Тыва Республиканың банкыларынга хууда валюта счеттарын ажыдар, баш билип башкарар болгаш хаар;

болуунуң хууда валюта акша-хөреңгизин Тыва Республиканың, Россия Федерациязының банкыларынга, даштыкы чурттарга шыгжадыр;

даштыкы (юридиктиг эргелиглер) болгаш тус кижилер-биле банк дамчыштыр санажылгаларны чорудар;

концессиялыг болгаш компенсациялыг үндезинге даштыкы акциялар садып алырының база чээлилер алырының айтырыгларын бот баш билип шиитпирлээр;

даштыкыдан болгаш даштыкыже даштыкы акша-хөреңгини, санажылга документилерин болгаш даштыкы акша-хөреңгиде салдынган фонд үнелиг чүүлдерин кирр, үндүр сөөртүр, чорудар база шилчидер;

рубльге болгаш хостут саартынар акша-хөреңгиге орулганы алыр болгаш ажыглаар;

дорт ажыл-агыйжы харылзааларны кылыр, ооң иштинге хоойлужудулгага дүүштүр даштыкы хамаатыларны — ажыл-агыйжы эштерин үндүрер (даштыкыже) болгаш хүлээр талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр.

6 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң хүлээлгелери

Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының субъектилери дараазында хүлээлгелерлиг:

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштырарының талазы-биле хоойлужудулгазын сагыыр;

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле делегей практиказында хүлээп алдынган нормаларны болгаш дүрүмнерни сагыыр;

Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга таарыштырып турар күрүне органнарынга эргежок чугула информацияны бээр.

III эге

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери биле күрүне эрге-чагыргазының күрүне органнарының аразында харылзааларының үндезиннери

7 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери биле күрүне органнарының удур-дедир харылзаалары

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери биле Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле күрүне органнарының удур-дедир харылзаалары Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлуларын сагыырының үндезининге тургустунар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери боттарының эргелерин, бойдус-чиг эт курлавырларын ажыглаары-биле холбашкан айтырыглардан аңгыда, боттары баш билип, оларның ажыл-агый чорудулгазынга эрге-чагырганың күрүне органнарының киржилгези чокка боттандырып чорудар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери үндүр-кирр сөөртүр чорудулгаларны боттарының чарылгазын орулгалары-биле дуглаарының болгаш ботакшаландырымышкынның үндезининге боттандырып чорудар. Тыва Республиканың күрүне органнары даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилериниң хүлээлгелериниң талазы-биле, оларга күрүне магадылалдарын бээр таварылгалардан аңгыда, бодунга харысалга албас.

Тыва Республиканың күрүне органнары даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң эргелерин хоойлужудулга, үндүрүг, валюта-саң-хөө политиказының аргалары болгаш даштыкы экономиктиг харылзааларның күрүне таарыштырылгазының хемчеглери-биле камгалаар база хандырар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилери Тыва Республиканың күрүне органнарының боттарының эргелеринге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлеринге чагыртыр ужурлуг.

Күрүне органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң буруузу-биле даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилеринге чедиртинген каражаның орнун ол органнар болгаш кижилер доктааттынган чурум ёзугаар тургузар.

8 чүүл. Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле эрге-чагырганың күрүне органнарының эрге-хүлээлгелери

Тыва Республиканың күрүне органнары:

даштыкы экономиктиг харылзааларны таарыштырып башкарарының ажыктыг аргаларын ажылдап кылыр болгаш ажыглаар;

даштыкыже үндүр болгаш кирр сөөртүрүнүң структуразын экижидериниң талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырар;

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң ажылын аайлап башкарар;

кады ажылдажылганың чаа хевирлерин шиңгээдип алырының, валюта акша-хөреңгизин чөп ажыглаарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга киржир.

9 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың күрүне таарыштырылгазының системазы

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың күрүне таарыштырылгазының системазынга дараазында чүүлдер хамааржыр:

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилерин бүрүткээри;

продукцияны (ажылды, ачы-дузаны) үндүр болгаш кирр сөөртүрүнүң хемчээлин доктаадырының база аңаа чөпшээрел бээриниң чуруму;

үндүр, кирр сөөртүлгеге экономиктиг идит бериишкини;

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы дүрген таарыштырарының хемчеглери;

дузаламчы акша болгаш бюджеттиг чээлилер хевири-биле саң-хөө дузазын чедирери;

валюта болгаш өске-даа фондуларның акша-хөреңгизин тургузары база ажыглаары.

10 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштырар талазы-биле күрүне органнарының бүрүн эргелери болгаш харысалгазы

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштырарының талазы-биле күрүне органнарының бүрүн эргелери болгаш харысалгазы Тыва Республиканың Чазаанын чогуур хоойлужудулгазы база нормативтиг актылары-биле тодараттынар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң ажыл-чорудулгазынга күрүне органнарының, ооң-биле кады албан-дужаалдыг кижилерниң оларның бүрүн эргелеринден эртип турар киржилгезин болдуруп болбас.

11 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилерин бүрүткээри

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының даштыкы рынокче дорт үнер аргаларны ажыглаксаан юридиктиг эргелиглери база тус кижилери, ооң-биле кады республиканың девискээринде ажылдап турар даштыкы инвесторлар доктааттынган чурум ёзугаар күрүне органнарынга бүрүткеттиреринин аргазы-биле даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң эрге-байдалын чедип алыр.

Тыва Республиканың күрүне органнары дараазында чүүлдерни кылып болур эргелиг. херек апарган таварылгаларда яамылардан болгаш ведомстволардан, тус чер чагыргазындан, банкылардан база даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилеринден бүрүткел карточкаларында айыттынган чүүлдерниң шынын бадыткаан медээлерин негээр; даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилеринден бүрүткел эттиреринин талазы-биле чарыгдалдарының орнун тургузуп болур хире хемчээлдиг төлевирни бүрүткел дээш тыдтар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң бүрүткелин медээлер алыр, каайлы саазыннарын белеткээр, учетту болгаш анализти организастаар сорулга-биле кылыр.

Бүрүткел кылыры-биле киирттинген медээлер шын эвес болган таварылгада, ооң-биле кады билдириишкин кирген кижиге хамаарыштыр ооң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында доктаал күштүг болза, бүрүткел кылырын ойталап болур.

Бүрүткээринге ойталаашкынга хамаарыштыр хомудалды суд чуруму-биле кирип болур.

12 чүүл. Чамдык бараанарны (ачы-дузаны, ажылды) үндүрериниң болгаш кирериниң чуруму

Тыва Республиканың Чазаа чамдык бараанарның (ачы-дузаның, ажылдың) даңзызын бадылаар, үндүр болгаш кирр сөөртүлгени Тыва Республиканың, Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының субъектилери Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган чурум ёзугаар тыпсыр чөпшээрелдер-биле боттандырар. Айыттынган бараанар (ачы-дуза, ажыл) талазы-биле даштыкы юридиктиг эргелиглер болгаш тус кижилер-биле кандыг-даа дугуржулгалар үезинде ындыг чурум ажыглаттынар.

13 чүүл. Үндүр болгаш кирр сөөртүрүн кызыгаарлаары

Тыва Республиканың иштики рыногунуң байдалындан азы өске-даа экономиктиг байдалдардан бараанарның база ачы-дузаның чамдык хевирлериниң талазы-биле тускай үе дургузунда үндүр болгаш кирр сөөртүрүнге кызыгаарлаашкынны кирер.

Үндүр болгаш кирр сөөртүрүнүң айыттынган кызыгаарлаашкыннарын Тыва Республиканың Чазаа үндүр база кирр сөөртүрүнге сан болгаш өртек хемчээлдерин хевирлиг кыллыр кирер. Шак ындыг хемчээлдерге чоруттунар бүгү дугуржулгаларга чөпшээрел турар ужурлуг.

14 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың субъектилериниң чорудуп турар ажылдарын тур соксадыры

Тыва Республиканың күрүне органы бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының субъектилериниң чорудуп турар ажылдарын оларның ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың эрге-ажыктарынга хора чедирип турар таварылгаларда тур соксадыр.

Чоруттунуп турар ажылдарны тур соксадырының дугайында шиитпирлерни оон өске дараазында таварылгаларда хүлээп алыр:

даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында Хоойлуну хажытканында, Тыва Республиканың делегей керээлериниң негелделерин күүсетпээнинден Тыва Республикага ажыл-агый талазы-биле азы кандыг-бир өске когарал чедиртингенде;

даштыкы экономиктиг чорудулгаларны устав хоойлу шынарын хажыдып турган, боттандырганда, ооң-биле кады чөпшээрел чок бараан орнажылышкыннарының чорудулгаларын кылганда;

шак-ла ындыг хевирлиг бараанарны өске хевир-биле үндүрүп турган-ла, хүлээнген үндүр садыглажышкыннарны чаңгыс эвес катап күүсетпээнде;

шынары багай бараанарны чаңгыс эвес катап үндүр азы кирр сөөртүкенде;

Тыва Республикадан үндүр сөөртүрүн барымдаа чок чиик өртектер-биле азы кирр сөөртүрүн улгаттырган өртектер-биле чоруткаанда;

реклама медээлеринге, каайлы, валюта-саң-хөө болгаш бүрүткел документациязынга кара өжегерээн меге медээлерни кылганда;

Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазының өске-даа хажыдыышкыннарын болдурганда.

Даштыкы экономиктиг чорудулгаларны кандыг-бир тодаргай дугуржулганы хоруурунуң азы чурум үрекчизиниң бүгү чорудулгаларын бир чыл чедир хуусаа дургузунда тур соксадырының хевири-биле боттандырып болур.

Чурум үрекчизинге, ооң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын тур соксатпайн, сагындырыг кылып болур.

Айыттынган чылдагааннарны чайладып чок кылган таварылгаларда тур соксадыр дугайында шиитпирни өскертип азы күш чок болдуруп болур.

Тур соксадыр дугайында шиитпирге хамаарыштыр хомудалды судче азы Дээди арбитраж судунче кирип болур.

Барымдаа чок черге тур соксаткан таварылгада даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектизинге Тыва Республиканың күрүне органы ооң чорудулгаларын барымдаа чокка тур соксатканындан чедиртинген когаралдың орнун тургузуп бээр.

15 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилериниң валюта фондуларынга киржилгези

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилери доктааттынган чурум ёзугаар Тыва Республиканың валюта фондуларын тургузарынга киржир.

16 чүүл. Даштыкы экономиктиг харылзааларга Тыва Республиканың банкыларының киржилгези

Тыва Республиканың банкылары валюта чорудулгаларының бүгү хевирлерин кылыр, херек бүдүрүкчүлерниң кылып турар чорудулгаларының күштүг хоойлужудулгага дүгжүп турарынга контрольду боттандырар.

17 чүүл. Даштыкы капиталдың киржилгези-биле даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр республиканың девискээринге российжи база даштыкы юридиктиг эргелиглерниң болгаш тус кижилерниң киржилгези-биле кады ажылдажылга бүдүрүлгелерин, чурттар аразының каттыжыышкыннарын база организацияларын тургузуп болур. Кады ажылдажылга бүдүрүлгелери, чурттар аразының каттыжыышкыннары болгаш организациялары боттарының хүлээлгелериниң аайы-биле оларга хамааржыр бүгү эт-хөреңгизи дээш харысалгалыг. Кады ажылдажылга бүдүрүлгелериниң, чурттар аразының каттыжыышкыннарының болгаш организацияларының эт-хөреңги эргелери Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр камгалалдыг болур.

Даштыкы күрүнелер, фирмалар, банкылар, чурттар аразының организациялары болгаш оон-даа өске юридиктиг эргелиглер Тыва Республикага боттарының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын боттандырар төлээлерин, филиалдарын болгаш өске-даа структуралыг кезектерин тургузуп болурлар.

IV эге

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга боттандырарының магадылалдары

18 чүүл. Даштыкы садыг дугуржулгаларын, чөпшээрежилгелерин болгаш керээлерин боттандырарының магадылалдары

Тыва Республика даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы таарыштырарының принциптериниң доктаамал бызыг чоруун магадылап турар.

Тыва Республиканың күрүне органнарының актыларын хүлээп алганының түңнелинде даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилериниң чөпшээрежилгелер болгаш керээлер күүселдезин боттандырар аргажок апарганындан чедиртинген когарал суд чуруму-биле эгиттинер.

19 чүүл. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле маргылдааларны шиитпирлээри

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга боттандырарының түңнелинде үнүп келген маргылдааларны Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынган суд чуруму-биле болгаш делегей эргелериниң хүлээп көрдүнген нормаларын ёзугаар сайгарар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга субъектилериниң аразынга даштыкы садыг дугуржулгаларындан, чөпшээрежилгелеринден болгаш керээлеринден үнүп келген маргылдааларны Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунга азы, талаларның дугурушканын ёзугаар, — чаргы чарар судка болгаш даштыкы суд органнарынга сайгарып көөр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың сентябрь 30.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралынга депутаттарга кандидаттарның радиога чүве чугаалаарының графиги

(19-тан 20 шакка чедир)

Ондар Николай Алдын-оолович—Федерация Чөвүлелинге—ноябрь 25-те.

Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович — Күрүне Думазынга — ноябрь 26-да.

Санчай Михаил Иванович—Федерация Чөвүлелинге — ноябрь 29-та.

Комаров Юрий Трофимович —Күрүне Думазынга —ноябрь 30-де.

Кара-Сал Владимир Бораевич—Федерация Чөвүлелинге—ноябрь 1-де.

Багай-оол Владимир Баринович—Күрүне Думазынга — декабрь 2-де.

Ооржак Шериг-оол Дизижикович — Федерация Чөвүлелинге — декабрь 3-те.

Аракчаа Кара-кыс Доңгаковна — Күрүне Думазынга — декабрь 6-да.

РФ-тиң Федералдыг хуралынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиязының даргазы С. КУЖУГЕТ.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралынга депутаттарга кандидаттарның телевидениеге чүве чугаалаарының графиги

Ондар Николай Алдын-оолович —Федерация Чөвүлелинге—декабрь 5-те 7.10—7.30.

Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович — Күрүне Думазынга —декабрь 8-те 6.20—6.40

Санчай Михаил Иванович—Федерация Чөвүлелинге — декабрь 5-те 7.30—7.50.

Комаров Юрий Трофимович — Күрүне Думазынга — декабрь 8-те 7.35—7.55.

Кара-Сал Владимир Бораевич—Федерация Чөвүлелинге—декабрь 4-те 7.10—7.30.

Багай-оол Владимир Баринович — Күрүне Думазынга — декабрь 9-та 6.20—6.50.

Ооржак Шериг-оол Дизижикович—Федерация Чөвүлелинге — декабрь 7-де 7.10—7.30.

Аракчаа Кара-кыс Доңгаковна — Күрүне Думазынга — декабрь 9-та 6.40—7.00.

РФ-тиң Федералдыг Хуралынга соңгулдалар талазы-биле округ соңгулда комиссиязының даргазы С. КУЖУГЕТ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутаттарга кандидаттарның радиога чүве чугаалаарының графиги

Тес-Хемниң № 21 соңгулда округундан 4 кандидат — ноябрь 29-та 7.10—7.30. Харыылаар кижи — Дэвзын-оол С.

Чаа-Хөлдүң № 25 соңгулда округундан 3 кандидат—ноябрь 30-де 7.10—7.25. Харыылаар кижи — Ч. Кенден.

Чадааның № 10 Соңгу соңгулда округундан 4 кандидат—ноябрь 30-де 18.35—18.55. Харыылаар кижи — Моңгуш А. С.

Таңдының № 20 соңгулда округундан 5 кандидат — декабрь 1-де 18.30—18.55. Харыылаар кижи— Байсалова З.

Кызыл-Мажалыктың № 7 соңгулда округундан 3 кандидат —декабрь 2-де 7.30—7.45. Харыылаар кижи — Моңгуш А. С.

Ак-Довурактың № 6 соңгулда округундан 5 кандидат — декабрь 2-де 18.25—18.50. Харыылаар кижи — Гвоздак Н. Т.

Тураның №... соңгулда округундан 2 кандидат — декабрь 3-те 7.30—7.40. Харыылаар кижи — Маады. Б. С.

Сарыг-Сепчиң № 11 Барыын соңгулда округундан 2 кандидат — декабрь 2-де 7.45—7.55. Харыылаар кижи — Данзын-оол С. Б.

Барлыктың № 8 соңгулда округундан 3 кандидат — декабрь 3-те 7.40—7.55. Харыылаар кижи — Кара-оол Е. О.

Эрзинниң № 27 соңгулда округундан 4 кандидат — декабрь 3-те 6.20—6.40. Харыылаар кижи —Байсалова З.

Кызылдың № 1 Чөөн соңгулда округундан 2 кандидат—декабрь 1-де 7.30—7.40. Харыылаар кижи — Гвоздак Н.

Кур-Черниң № 14 соңгулда округундан 3 кандидат — декабрь 3-те 6.40—6.55. Харыылаар кижи —Байсалова З.

Өөктүң № 18 соңгулда округундан 2 кандидат — декабрь 3-те 18.25—18.35. Харыылаар кижи — Оюн Д. Х.

Тожунуң № 22 соңгулда округундан 4 кандидат — декабрь 3-те 18.35—18.55. Харыылаар кижи — Оюн Д. Х.

Сүт-Хөлдүң № 19 соңгулда округундан 3 кандидат — декабрь 2-де 7.10—7.25. Харыылаар кижи — Кенден Ч. М.-Н.

Каа-Хемниң № 13 соңгулда округундан 2 кандидат — декабрь 3-те 7.10—7.20. Харыылаар кижи—Гвоздак Н. Т.

Кызылдың № 3 Мурнуу соңгулда округундан 3 кандидат—декабрь 3-те 7.20—7.35. Харыылаар кижи — Гвоздак Н. Т.

Чадааның № 9 Мурнуу соңгулда округундан 6 кандидат—декабрь 1-де 7.10—7.40. Харыылаар кижи — Спирин Т. О.

Бот-догуннаан Тываның улусчу партиязындан 6 кандидат —декабрь 6-да 18.30 — 19.00. Харыылаар кижи —Ондар М. К.

Бай-Хаактың № 5 соңгулда округундан 4 кандидат — декабрь 7-де 18.20—18.40. Харыылаар кижи — Моңгуш К. Б.

Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округундан 4 кандидат — декабрь 7-де 18.40—19.00. Харыылаар кижи — Моңгуш К. Б.

Өвүрнүң № 16 соңгулда округундан 2 кандидат — декабрь 7-де 6.20—6.30. Харыылаар кижи—Маады Б. С.

Мөңгүн-Тайганың № 15 соңгулда округундан 4 кандидат—декабрь 7-де 6.30—6.50. Харыылаар кижи — Натпит-оол Л.

Кызылдың № 4 Барыын соңгулда округундан 2 кандидат—декабрь 7-де 6.50—7.00. Харыылаар кижи — Гвоздак Н. Т.

Тыва Республиканың коммунистер партиязындан 7 кандидат —декабрь 6-да 6.20 — 6.55. Харыылаар кижи—Оксур А. О.

Кызылдың № 2 Соңгу соңгулда округундан 4 кандидат—декабрь 8-те 7.30—7.50. Харыылаар кижи — Тас-оол М. М.

Чеди-Хөлдүң № 26 соңгулда округундан 5 кандидат — декабрь 7-де 7.30—7.55. Харыылаар кижи—Байынды Т. Д.

Сарыг-Сепчиң № 12 Чөөн соңгулда округундан 2 кандидат—декабрь 6-да 7.10—7.30. Харыылаар кижи — Данзын-оол С. Б.

Шагаан-Арыгның № 23 соңгулда округундан 5 кандидат— декабрь 6-да 7.30—7.55. Харыылаар кижи — Данзын-оол С. Б.

Округ соңгулда комиссиязының даргазы С. КУЖУГЕТ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) депутаттарга кандидаттарның телевидениеге чүве чугаалаарының графиги

19 шактан 20 шакка чедир

1. Тес-Хемниң № 21 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 25-те 4 кандидат.
2. Чаа-Хөлдүң № 25 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 25-те 3 кандидат.
3. Чадааның Соңгу № 10 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 26-да 4 кандидат.
4. Таңдының № 20 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 26-да 5 кандидат.
5. Кызыл-Мажалыктың № 7 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 29-та 3 кандидат.
6. Ак-Довурактың № 6 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 29-та 5 кандидат.
7. Тураның № 17 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 30-де 2 кандидат.
8. Сарыг-Сепчиң Барыын № 11 соңгулда округу — 1993 чылдың ноябрь 30-де 2 кандидат.
9. Барлыктың № 8 соңгулда округу—1993 чылдың ноябрь 30-де 3 кандидат.
10. Эрзинниң № 27 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 1-де 4 кандидат.
11. Кызылдың Чөөн № 1 соңгулда округу 1993 чылдың декабрь 1-де 2 кандидат.
12. Кур-Чер № 14 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 2-де 3 кандидат.
13. Өөктүң № 18 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 2-де 2 кандидат.
14. Тожунуң № 22 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 2-де 4 кандидат.
15. Сүт-Хөлдүң № 19 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 3-те 3 кандидат.
16. Каа-Хемниң № 13 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 3-те 2 кандидат.
17. Кызылдың Мурнуу № 3 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 3-те 3 кандидат.
18. Чадааның Мурнуу № 9 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 6-да 6 кандидат.
19. Бот-догуннаан Тываның Улусчу партиязы — 1993 чылдың декабрь 7-де 6 кандидат.
20. Бай-Тайганың № 5 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 7-де 4 кандидат.
21. Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 8-те 4 кандидат.
22. Өвүрнүң № 16 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 8-те 2 кандидат.
23. Мөңгүн-Тайганың № 15 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 9-та 4 кандидат.
24 Кызылдың Барыын № 4 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 9-та 2 кандидат.
25. Тыва Республиканың коммунистер партиязы — 1993 чылдың декабрь 9-та 7 кандидат.
26. Кызылдың Соңгу № 2 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 10-да 4 кандидат.
27. Чеди-Хөлдүң № 26 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 10-да 5 кандидат.
28. Сарыг-Сепчиң Чөөн № 12 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 10-да 2 кандидат.
29. Шагаан-Арыгның № 23 соңгулда округу — 1993 чылдың декабрь 10-да 5 кандидат.

Округ соңгулда комиссиязының даргазы С. КУЖУГЕТ.

ҮЕНИҢ ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

Шүлүк кыдырааажындан

ЧАҢГЫС КЛАССЧЫ ЫНАКШЫЛЫМ

Элдеп сен ийин,
артымга чоп оруп алдың,
Эзлгеи санай, арным-бажым изиш дээр-дир.
Чаңгыс классчы өөрүвүс ону көргеш,
Чажыдывыс чазып номчуп олурлар боор.
Чиктиг сен ийин,
самбыраның чанын орта,
Чиге менче кайгап алгаш туруп бээр сен.
Башкывыстың ону көргеш хүлүмзүрүү
Баажы чок тывызывыс ажытканзыг.
Хайлыг сен ийин,
харыы берип чадаан менче
Катап-катап сымыранып оруп бээр сен.
Бүдүн класс ону дөмей дыңнап каар дийин,
Бүдүү бистиң сеткиливис чажырзыңза.
Кыс-ла сен ийин,
өөредилге доостурга,
Класска сен мени манап артып каар сен.
Ээн черге сени четкеш базыптар мен.
Эр-ле мен ийин,
шак-ла мынчаар чарылбаза.

* * *

Билбезим шын айтырыгга харыы берип,
Бичии-даа сөс кожуп чадап пат-ла тура,
Аан кежээ сеңээ канчап дужарымның
Аргаларын бүдүү бодап тургулаан мен.
«Найырал-даа ынакшылче шилчээн бе?» — деп,
Айтыртынып башкывыстың канчаары ол,
Алыралбас бистер ийиде чүнү барын
Ам-даа билбес улус бары — каттырынчыгын.

* * *

Номчаан номнар, кино-чурук дузалаан боор,
Ошкажып деп, ону канчап бодапкан мен.
Ушта чүткүп туруңза-ла, чыыра тыртып,
Улай-улай ошкап-чыттаан, эр-ле мен, аа?!

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

◆

ӨЛЧЕЙ-ООЛДУҢ ӨТКҮТ ҮНҮ

Өскен чурту — Шындазынга
Өскээ оглу Өлзей-оолга
Хостуг чоргаар өткүт үнүн
Хорлуу ава чаяап төрээн.
«Бай-Тайгазын» ырлай бээрге,
Баштай дыңнаан көрүкчүге
Өскен-төрээн ынак чурту
Өске черден эргим апаар.
Бөдүүн ишчи ажыл-ижин
Бөгүн чону үнелээн-дир.
«Улузувус артизи» деп
Улуг атка төлептиг-дир.

◆

Хүлүмзүрээн чазык чаагай шырай-арны
Хүндүлээчел, бөдүүн ишчи аажы-чаңы
Кажан шагда уттундурбас меңээ эргим
Караам орта көстүп келир ынак авам.
Хеймер оглун эрге-чассыг өстүрүп каан
Хемчээл турбас, авыралдыг ынак авам
Оода-ла чаңгыс дүне эмзирип каан
Ол-ла өрем эгидиптер аргам бар бе?

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга.

АФГАНИСТАН

Хары черге ханывас төп,
Кандыг хинчек кылып каан бис.
Хайыралдыг чалыы назын,
Кара баш-даа черге калды.
Афганистан, Афганистан,
Аал-чуртум эвес-тир сен.
Элезинниг ховуларга
Суксап-оңгап чоргулаан бис.
Ээр ужар чалымнардан
Чуглуп бадып тургулаан бис.
Афганистан, Афганистан,
Аарышкылыг балымдыр сен.
Октар сыылаан оруктарга
Ол-бо чүктен кедеттиргеш,
Душманнарның дузаа кирип,
Туттуруп-даа чордувус-ла.
Афганистан, Афганистан,
Акы-дунма өөрүм кайыл?
Ыдыктыг дээр хүлээлгени
Күүседип шыдашкан бис,
Ырак оран Афганистан.
Хүнүм кээрге, чана бээр мен.
Афганистан, Афганистан,
Ак-көк Тывам эвес-тир сен.
Амы-тынын маңаа каггаң,
Шериг оглун хөөрүн эргээн
Ада-ие баарынга
Черге чедир мөгеер мен.
Афганистан, Афганистан,
Амыр-тайбың артып каар сен.

Николай ООРЖАК.
Хандагайты суур.

Исаак БАБЕЛЬ

ДУС

«Эргим эш, редактор! Силерге мен чамдык хоралакчы, медерели кулу херээженнер дугайында бижип олур мен. Бо болуушкун Фастов деп станцияга болган чүве. Ол дээрге кайда-чүде, кыдыг-кызыг черде станция-дыр. Бир эвес ажыл-албан аайы-биле ол чүкче баар апарзыңарза, ол станцияны черле оюп эртпезиңерге идегеп тур бис, эш редактор, мында кандыг-даа чүве болуп турар деп бидиңер.

Ынчангаш мээң, кызыл-шеригжи кижиниң, ийи карааым-биле көрген-билгенимни силерге бижип олурарым болду. Бир-ле дүне, канчаар силер, кайгамчык оожургаңчыг, онза дүн болган. Бистиң аъттыг шериг армиязының алдарлыг поездизи хамык маадырлыг шериглерни долдур чүдүрүп алгаш келгеш, ол станцияга доктаады, Фастов. Бисте чүү боор, ниитиниң чаагай херээнге улуг-хүүвүсту киириштирээр дээш Бердичевче углай бар чыткавыс ол. Дыка-ла үр туруп келдивис, шимчеп чоруур шак-үе шагда эрткен. Чүвениң ужурун аайын тыппайн тур бис, шериглер аан, азы машина башкарыкчызы Гаврилка чадажып туруп берди бе деп-даа турдувус. Чүү деп бодаар силер, төнмес-батпас доктаашкынның чылдаганы — дусчуларның хайы-биле болган-дыр! Кончуг дээрбечилер, идегеттер бистиң поездивисче халбактанып, чаза базып туруп берген болду. Оларның аразында кадайлар колдап турар дивес силер бе? Кончуг дайзыннар өлүр тынын билбес, карак-кулак чок поездиниң аътыштынче булгап үнүп, вагоннар кырынче безин дырбактанып үнүп турдулар. Демир-орук чагырgазын саңга-даа албас шулбустар болган бе. Ынчан бистиң аъттыг армиявыстың маадырлыг дайынчылары вагоннардан үне халышкаш, базындырган демир-орук ажылдакчыларынга шыңныг эрге-чагырганы чаалажып берип, хартаачыларны тоо-быдарады шапкылапкан. Чүгле каш херээжен артып калырга, ам канчаар, казактар кээргел деп чүвени билир болгаш вагонче киирип алдылар. А бистиң взводтуң вагонунче ийи кызыжакты киирип алганы база шын чүве. Чаа-ла шимчеп чоруур деп турувуста, чаш уруг тудкан бир херээжен бо халып келди.

— Киирип ап көрүңер, күжүр казактар! Фронтуда ашаамче бар чыдыр мен. Бүгү дайын дургузунда чер улчуп, чаш уруум-биле түрей бердим. Ап көрүңер, буян болзун — деп ээрежип эгеледи.

— Взвод силерниң салым-чолуңарны шиитпирлээр аан. Олар канчаар шиитпирлээр болдур, ынчаар болур эвес-пе — дээш, эш-өөр дайынчыларга чүвениң ужурун тайылбырладым.

Казактар аразында чугаалажып, сүмелешкеш, бир-тээ. Балашов, ол мен-дир мен ийин, чугаалап турар болганда, ап алыр. бүзүреллиг кижи диштилер. Ынчаар мээң сөзүмге бүзүрээш. ол херээженни вагонче киирип алдылар.

— Бээр олуруңар, чаш төлүңерни часкыдып, дыштыг чеде бээр силер. Силерге чаңгыс-даа кижи безин салаазын-даа дээртпес, ашааңарга эрүг-шыгчы чеде бээр силер. Харын биске төлептиг салгакчыдан өстүрүп каар. Назын кырыыр, чаштар өссүн, революцияның херээн уламчылазыннар. Бис база түреңдели, ашты, соокту — бүгү бергени эртип келдивис.

— Биске чигзинмеңер, удуп дыштанып алыңар — дижип, казактар мурнун былаажып, сеткилиниң ханызындан эки аңаа күзеп турдулар. Үш дугаар медээлээн соонда, поезд шимчеп чорупту. Чайгы дүн биске чаглак болду, Кубань дүннүң айдын дээрин, айыраң сылдыстарын сактып, каңгырашкан дугуйлар даажының үделгези-биле сактыышкыннарга алыскып, боданып каап чордум. Бодал-сагыш ынаар-ла куш ышкаш ужуп эрти, дүн база караш кылдыр эрте берди. Кызыл барабанчылар эртенги даң хаязын кызыл барабаннарынга ойнап тургаш уткуп, медээлей бердилер. Хоюдур уйгу чок. ханы бодалга алыскан органымны эскерген казактар мени үглеп келдилер:

— Балашов, чоп кончуг ундарап олурарың ол?

— Чоп хоюдур удуваадың?

— Силерге черге чедир мегейип тур мен, эштер дайынчылар. Ам мени бичии кала буруудатпайн көрүңер, бо хамааты херээжен кижи-биле дылдажыптайн — дээш дүүнгү киирип алганывыс херээженче кылаштаптым. Килеңнээнимден сириңейнип, ооң холундан тудуп алгаш оргая чаш уруун ушта соккаш, ораап каан чөгээн үзе-чаза оон соп эгеледим.

Чүге ынчалган деп бодаар силер, эргим эш редактор? Уштунза-ла, кандыг-даа уруг эвес, бир пуд дус болду!

— Кайгамчык магалыг төл бо-дур аа, эштер казактар, көрүңерем — деп өөрүмнү кыйгырдым. — Эмейн дивес, ичелевес, улус удутпайн, алгырып-кышкырып ыглап-даа турбас!

— Өршээп көрүңер, казактар — деп, демги ыят чок херээжен мени үзе кирди. — Силерни мегелээр бодавадым, аңга херегээн оп-тур ийин — дидир.

— Балашов сээң мындыг оруузунуң дээш салымзының чандырар апаар — деп, аңаа чугаалалдым. — Долгандыр көрем сен, ыят чок херээжен, мурнуңда турган бо казактарның карактарынче удур көрүп шыдаар сен бе? Дүүн чаа-ла сени олар республикавыстың күш-ажылчы ие херээжен чонунуң төлээзи деп алгап-мактап турдулар чоп. Кубаньда кызыл-тас ажаап, эр кижилер орнунга оорга-мойнун хөндүрбейн ажылдап чоруур дулгуяк эрткен херээженнерге кайы кире-дир?! Дайын-чааның ужун, хайлыг, чааскаан чоруур үүлеге таваржыкан, оруунга таваржыкан-на чорумал кызыжактар ажыглап чоруур болган бо экер эрлерниң салымын чүү дээр сен? Рассеяны көрем, човуланга бастырган.

Ол хире чугаалап турумда-ла дүште чок мынча диди:

— Дузум силерге алзып алдым, ам чүден корган, сестир мен. Шынында-ла, Рассеяны эвес, жидтерни камгалап алыр аңга бодап турар чүвелер-дир силер.

— Еврейлер дугайында кандыг-даа чугаа чок чүве-дир, хоралакчы хамааты — деп шыңгыы чугаалалдым. — Силер бужар хамааты, ёзулуг контр-дур силер, революцияга удур. Муң-муң аъттыг шеригниң чонунуң дайзыны — ак генералдан-даа ажыг хоралыг-дыр силер.

Ынча деп сөглээш, ол херээженни халып органа поездиден дүжүр октапсаам кээп турду. Шынап-ла, оон чугаалашкаш, дүжүр идипкен бис. Оон кайын дириг унер, ол боор деп бодап турувуста, хайлыг, кезек чыдып-чыдып, туруп келгеш, эдээн силгий тудупкаш, дүште чок кылаштап чорупту!

Ол канчанмаан-даа хоралакчыны көргеш, күжүр Рассеяны, ядыы тарааччыларын, чаңгыс сып тараа чок, эки калган курут ховуларын сактып келгеш, өжээн кылыым дам-на барды. Ол үеде поездиден дүже халааш, ол херээженни өлүрүп кааш, бодум база өлү берзимзе деп бодап турдум, эш редактор. Шыдажып чадап кааш, ол бодалымны казактарга чугаалаарымга: «Воолап каавыт, чоор сен» — диштилер. Ханага азып каан турган боомну дүжүр соп алгаш, чонну, республиканы бужартаткан контрну чер кырынга кымдаа артпас кылдыр чидир адып каан мен.

Ынчангаш бистер, ийиги взводтуң дайынчылары, силерге, эргим редактор, база редакцияга ажылдап турар хамаатыларга силер бүгү-дениң мурнунга дангыраглап тур бис, моон-даа соңгаар шак мындыг, бисти дедир таму дүвүнче тыртып, Рассеяны өлген сек-биле долдур деп чоруур өскерликчи идегеттерни уштурар, кээргел чок болур бис. Демисежир бис.

Ийиги взводтуң бүгү дайынчыларының мурнундан Никита Балашов, революцияның дайынчызы».

Раиса ТАМБА-СЮРЮН очулдурган.

САЛГЫН ЫРЫ

Сөзү Владимир КАРА-САЛДЫЫ.
Аялгазы Саая БЮРБЕНИИ

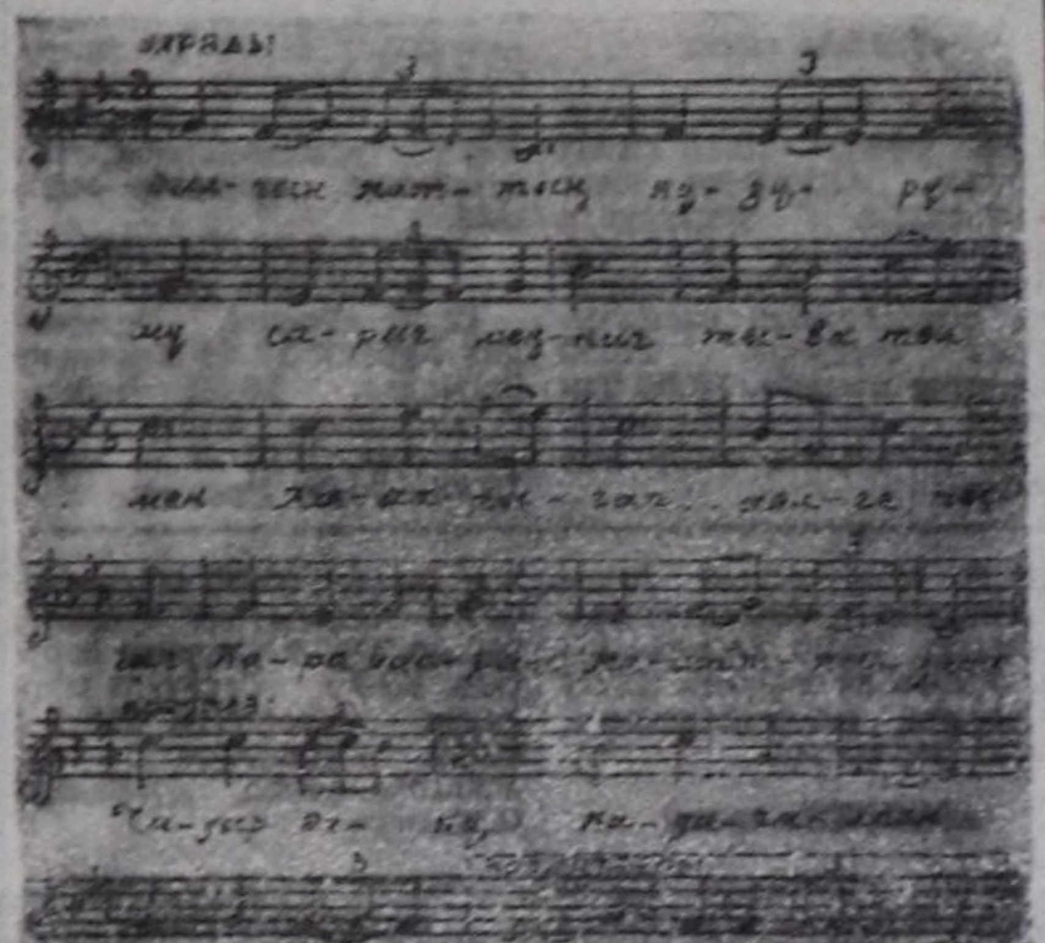

Салгын-хаттың күзүрүмү
Сарыг меңниг тыва төл мен.
Хаяа чыгап, хөлге чыгап,
Кара баарым халайтпадаан.
Кожумаа:
Чадыр өгнү кадагалаан
Чаңгыс хадын болу бээр мен.
Салгын-хадым, сен дег ындыг
Чалыыларны сергеди шаап,
Өндүр чаагай кейик чолду
Өскээр барбайн, моортан тып ал.
Кожумаа:
Шаандагыны эгидип ап,
Шаарланганын артыжазын.
Салгын-хадым, шак ол өйде
Саяк, чыраа, челер, маңнаар, —
Эки аъттар челдеринге
Эзеңгиге ырлап бээр сен.
Кожумаа:
Салгын-хадым чоңга сөгле,
Сарыг салбак хадып турзун.

КАРАКТАР

Карактар хөй:
Кажың ол дээр!
Каш чүзүн карак барын
Канчап ону санап чедер,
Ынчалза-даа
Ында-ла бир,
Өскелерден чымчак кестүр,
Өөрүшкүлүг карактар бар.
Кымның боор ол?
Кым-даа билбес:
Чуртталгамның чечээ кыстың
Чуруттунмас карактары.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Хандагайты суур.

КАРАК ЧАЖЫ

Чылдар эртип, хар-назыным улгадып келген тудум-на, кырган-ачамның ол кежээ чугаазы сагыжымдан ыравас ийин.

1947 чыл турган чүве. Бистиң Дагыр-Шеми суурга үш МЧАЭ каттышкаш, «Сылдыс» колхозу болу берген. Ынчаарда Дагыр-Шеми суурга бичии казанак 3 бажыңга немештир кырган-ачам крышазы чок, бичии бажын тудуп алган. Маңаа чедишпезинден бажыңның шалаларының орнунга сырып каан ширтектер чадып алган турганын ам-даа тода сактып ор мен.

Ачам сугтуң өө кырган-ачамның бажыңының чанынга турган. Изиг-ханнап дооскаңывыс сөөлүнде. кырган-ачам арай дунук үнү-биле сактыышкынын-даа эгеледи.

«Шаанда, ылавылаарга, 1910 чылда Улуг-Хүрээже эртем-билиг чедип алыр дээш үш ай иштинде чадаг кылаштап, хинчектенип чоранымны силерге чугаалап берейн. Ол үеде Тывага лама-хамнар дыргын, эрге-чагырганың дезүнге-ле турганнар. Бистиң чер-чурттуг, менден беш хар улуг, бодун лама мен дээр, Маадыр-оол деп кижи турган. Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге ламаларга ачы-чем кылып берип тургаш, чоорту лама апарган дижир чүве. Мен ынчаарда 25 харлыг турдум. Маадыр-оол мени Угга кирип, лама эртеминге өөренили дээш, амыратпастааш туруп берген.

Авам, ачамга чугаалаарымга:

— Маңаа турарынга-даа байларның чылгызын кадарарындан өске эртемниң бар эвес, оглум. Улуг-Хүрээге бижик-билигге өөренип, кижи апаарыңны, сөөлүнде барып, хүндүткелдиг лама-даа апаарыңны канчап билир, Маадыр-оол-биле кады чорувут — деп, чагыг-сөзүн бердилер.

Мээң Улуг-Хүрээже өөренип чоруурумну та кайын дыңнап кааны ол, Чыргакының тергиин байы Сумунак чагырыкчы мени келдиргеш:

— Илбере самдарара бергеш, мындыр кызыл арны чок, ядамык-түреңги чүве. өөренир мен деп алган. Улуг-Хүрээ чүгле ызыгуур салгаан бай кижилерниң оолдарын өөредир чер-дир. Ооң орнунга чылгың-на кадарып, кезээде аш чоруур улуг хырның-ла мээң бергеним божа-хойтпаам, ачы-чемим артынчызын чип-ле чорааның дээре. бир кулун ышкынарла болзуңза, мойнуң оора долгап каар мен, тарийги — дээш, өөренген чаңы-биле чагырыкчы мени бир алагадааш, аккыр, делгем ак өөнден үндүр хөөглепти.

Сумунак чагырыкчыга он чыл барык халас чылгы чылгычылаан мен. Авам, ачам чагырыкчыдан мени чылгычылаарындан арай деп хостадып алганнар. Чагырыкчым мээң «белек» кылдыр 10 ёскыр чылгызындан бир боза чаваа айтып берген.

Маадыр-оол-биле Угга хоорайга ай ажыг үеде азыптенип чорааш, бурун-бора чедип келгеш, аъттарывысты чиижен бай кыдат садыгжыларга чиик өртекке садыпкаш, Маадыр-оолга Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң улуг ламаларының бижээн өргүүделиниң дузазы-биле Улуг-Хүрээге шавылар боол, өөренип кириптивис.

Аңаа үш чыл өөренгеш, 1913 чылдың частың сөөлгү айының ортан үезинде хуурак ат тывыскан тускай бижиктиг алгаш, өөрүп байырлап турарывысты чүү дээрил аан.

Ном-судурувус, ачы-чемивис, паш, хаваавис, долган кашпык үүргелеривис чүък тепкеш, эрегелеривисти шуутпушаан, төрээн хүнзээректиг Тывавыс кайы сен дээш чадаг базыптывыс.

Кырган-ачавыстың солун чугаазын дыңнаар дээш бистер шупту шип-шимээн олур бис. Хеймеревивис ийи харлыг Шаңгыр-оол безин мындыда-ла тенек болу, томаарый берген авазының хойнунда олур.

Узун сөөскен даңзазынга тал дооранзызы холумактыг хаваан тыртпышаан (ынчаарда кырган-ачам чылдың-на бажыңының чанынга тыртар хаваан тарып аар турган, сөөлүнде ачамдан айтырарымга, Чыргакыга чурттап турган кезек кыдаттан кырган-ачам хавак үрезинин ап турган болчук), кырган-ачам хандыр боданып олуруп-олуруп, сактырымга, хаваанда дырышкак сыгыглары улгадып-даа келген ышкаш болган соонда, үзүп кааны чугаазын уламчылай-дыр.

«Ийи ай базып келгеш, дөөбет чуртунга чоокшулап келдивис. Күш-хүнезинивис төнүп, таваңгайларывыс дештип эгелээн. Ам-даа бир ай кылаштаашсывысса. Өвүр-Торгалыгга чедер хевирлиг бис. Оон ыңай ажырбас. Төрээн чери, төрээн чону, чоорган-на дижир болгай. Дузалаптарлар.

Бир-ле катап даң бажында ак-ак өглерлиг шыырак хевирлиг аал чоогунга келгеш, харагалзап тур бис. Аалдың баглаажтарында аът бажы көзүлт чүве. Арай сести аарак, аалче-даа кирбейн, оруувус уламчылап чорупор бис. Ол аалдан кезек аъттыг улус какпышаан, биске келгеш, эки-менди айтырып сургавайн-даа, ийи аътка бис ийини үңгергеш, аалче хаптылар.

Ол кезек аалдың тергиидекчизи моол бай кижи аараан чүве-дир. Кезек лама-хамнар ону хүрүмнээн чединге, ядараан, таваржы бериг-тир бис. Бистиң холдарывысты аргамчылар-биле хүлээш, хажызында бир өгнүң ханазынга шарып каттылар.

Бичии болганда көрүп оарывыска, кедергей-даа оңза чараш сынныг маңган ак аътты, мөңгүн эзер-чүген-биле эзертээш, кара даалыңны кезек моолдар артындырыпты. Хүн үнер чүкче кезек аъттыг моолдар ол аътты чолукшудуп чорупкулар. Ол чолукшудар аътты лама-хамнарның айтып бергени бир-ле эптиг черге. дериг-херекселн-биле баглап кааш, дедир чедип кээр чүве-дир.

Лама, хамнар хүрүмүн доосканының сөөлүнде, демги чолукшуткан аътты, ооң дериг-херекселин, ону чолукшуткан кижилер боттарының аразында үлежип аарла чүрүмнүг чүве боор-тур.

Биче дүъш чедип чорда, эжимни ийи моол кожа өгже сөөрту аарак алгаш чоруптулар. Кулак салып дыңнаарымга:

— Бо ийи урянхай база хай-бачыт халдаткан-дыр, кайыраатым — деп дыылааш үн үнген соонда:

— Моозун тамы каскаш, диригге тургуза хөөп канар. А демгизин даарта шаажылаар чүве — дээрге. эъдикежим сооп, чырлып, күйгам курлу берген, суксаамдан, аштаанымдан аргамчының ужун арга чадаарда дайнап, соруп каап олур мен.

Эжимни алгыртызын-кыпкыртызын аъткa үңгергеш, маңган ак аъттың чолукшаан уунче кезек кижи алгаш чоруптулар. Эжим:

— Дириг артсыңза, мээң канчаар өлгенимни, канчаар улустарга базымдыра-базымдыра өөренип алганывысты төрелдеримге чугаалап бээр сен — деп буулай-дыр.

Ону дыңнааш, чайгаар-ла карам чаштары терлик тонумче канчаар дамдылап турарын тодазы-биле көрүп, ишкирниггип олур мен.

Кежээликтей, караңгы имиоде, бир аныяк моол урут бир аяк ишти холуп каан ааржы улустан чажыдып, бүдүү эккеп бээрге, карам чырып, буянныг аныяк кыска сеткил-сагыжымның дээжизинден четтиргенимни илереттим. Ак сүт дег, ак сеткилдиг моол урут:

— Эмин чоттир шимээргеп хөлелбе. Дүн ортузундан бээр сени хостаарының хемчээн алыр бис — дээш, бурт дипти.

Ам-на харын. эрес-шимчи кирип, серген, чурттал-га дээш, чалыы назыным дээш сөөлүнге чедир демисежир деп бодумга бодум дангырагладым. Ооң калында демги моол урут чүү дижик: моолдар шупту байлар эвес-ле болгай. Мен ышкаш, ядыы кижилер бар деп идегеп чыдыр мен.

Чоорту өглер ишти удаан. Өгнүң ханазында мени өртеп каан аргамчының доңун дижим-биле чежерин оралдажып эгеледим. Ийи шак хире үрелдежип келгеш, ханадан аргамчының ужун чежип алдым. Узун сыдымның хүлүглүг холумга дүрe тудуп алгаш, эжимни аппарган үгже шошкуп чоруптум.

Аалдан дыка-ла ырап келгеш, бүүрелчиннерлиг элезинниг черге келгеш, та канчаарым ол ыйлаан:

— Маадыр-оол, кайда сен? — деп алгырдым.

— Ой, оол, мында мен. Дириг... мен... дириг... — деп буулааш дунук үнну дыңнап кааш, өөрээнимден карам чаштары элезин кырынче дамдылап турду.

Кижим база-ла:

— Бээр... бээр — деп буулаарга, ол угже ылыплаттым.

Маадыр-оолду чүгле бажы кестүп турар кылдыр тургуза хөөп каан болду.

— Дижиң-биле холумну хүлүп каан аргамчыны чеш — дээш. хүлүглүг холуму эжимниң дижиниң дужунга эптиг кылдыр чыдып бердим. Дыка үр үрелдежип келгеш, эжим хүлүгүн дижи-биле чежипти. Өршээл боол, эжимни элезиниг черге тургуза хөөржүдүп кааны чаяа болган. Элезинни, тарбаган дег, холдарым-биле казып тургаш, кара элезинниг тамындан уштуп алдым. Кижим дээрге үнчүгэн чангаш, доңганындан чүгле диштери шаккылаар, мындыг.

Ооң ылык-хевии, эжизи көрген. ырак эвесте даш-биле базырып кааны тып алдым.

Оон ам чүү боор, Өвүр-Торгалыг кайы сен дээш таваңгайларывыстың ааржыры-даа уттупкаш, ылгын кылаш-биле, барык ийи он хонук чоруп келгеш, Тываның девискээринге кирип келгеш, хөрээвис хозап, ооң эргим, төрээн довураан ошкап-чыттап пат-ла болгаан бис. Ооң уламчылыр Бора-Шайлааш, Улуг-Чыргакының артын ажып, Ак-Алыр, Чечектиглээш, Чыргакыга амытынныг катып келгеш, өөрүп турарывысты чугаалаан-даа ажык чок» — деп, кырган-ачам чугаазын доосту.

Кызыл-оол КУУЛАР.

СЕТКИЛ ХӨӨНҮ

Даңның чырыы четчи берди,
аккыр айым,
Талыгырда астынып кан ам-даа тур сен.
Черниң кырын чырыткылаан бодалыңны
Чедип барып сенден ону билген болза.
Эртенги хүн эдчээнде чаңнап келди.
Эзим, хову чайыналдыр кыва берди.
Орай дүшкен күскү хыраа бүгү черни,
Ой аът өңнүг ыяштарда шыва алды.
Сарыг сиген чалгаараан дег шала шыпшың
Салдырт кылдыр хатка безин дагжавас-тыр.
Бурулаадыр тынган ышкаш хөлчок оожум.
Булуттарже шымнып, өштип кире бердиң.
Кайы шагда, күжүр айым, чаның орта
Кады-кожа сылдызың боор чыраан болза,
Шак-ла мынчан дүвүрелдиг бодалдарың
Шаптык чокка сөглеп бээриң чадавас боор.
Челээштиг хүн чериниң кырын чырыткай даан.
Четчир дээштиң могаттынып туруп алба,
Бодуң үүлең чедип келир, база катап
Борбак ай боол кежүп хон даан, бодангай сен.
Уруг-дарыг узун дүнде ойтулаажын
Улаарал деп ону өскээр көре бербе.
Амыдырал эге оруу шак ол дээрзин
Айым күжүр, сеткилиңге сиңирип чор.

Олчат-оол МОНГУШ.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ «Шамбалыгның чаштары» деп фотоэтюду.

КИЖИНИҢ НАЗЫНЫ БОЛГАШ ЧУРТТАЛГАЗЫ

Бурунгу бурган номнарында болгаш ыдыктыг судурларда кижи амытанның амыдырал-чуртталгазын, оон назынын кончуг-ла шын тайылбырлааның номчааш кижи магадап ханмас. «Чүс чыл чурттаар эвес, сес хар харлаар эвес» деп өттүр сөглеп каан тыва улустуң үлегер домаанда ужурутка-ла бар. «Сес хар харлаар эвес» дээнин тайылбырлаарга мындыг чүве-дир: кижи төрүттүнгениниң соонда он ийи чыл болгаш-ла чылы кирер. Он ийи чыл болгаш-ла чылы кирип турар үеде кижиниң амыдырал-чуртталгазынга, амы-назынынга янзы-бүрү өскерилгелер болур. Чылы кирип турар үеде кижи бүрүзү оваарымчалыг болур болза эки. Ол үеде кижи аарып-аржып, хай-бачытка таваржып болур. Ынчангаш кижиниң чылы сес катап кирер болза, сезен ажыг хар харлаар. Ындыг болганда сес хар харлаар эвес дээниниң утказы ында чүве-дир.

Кижи амытан төрүттүнгеш кырып чөнүгүжеге чедир дараазында чадаларны чурттап эртер чүве ышкажыл: чээрби беш харга чедир кижи кижи чуртталгазын чурттаар. Ол назыда аныяк-чалыы чоруур болгаш назын халыының чурттап, бодаар, сактыр чүве чок, сагыш амыр, амыдыралының эгезинде бут кырынга туруп эгелээр. Ынчангаш езулуг кижи чуртталгазын чурттап эртери ол.

Чээрби беште бежен хар аразында кижи амытан аът чуртталгазы чурттап эртер чүве-дир. Бо назыда, аът дег, ушкуже-тургуже ажылдаар, ажы-төл азыраар, алган эжи дээш амыр-дыш чок, дүн-хүн дивес ажылдаар. Чүнү тып алыйн, ажы-төлүмге, алган эжимге эки болзун дээш канчалзымза эки ирги деп-ле, амыдырал-биле демисежир чүве-дир.

Бежен чеден беш хар аразында кижи ыт чуртталгазы чурттаар. Ол кандыг чуртталгал? Ол назыда кижи ыт дег, бүгү-ле чүвени кадарар, карактаар, бөле-хаара туттунар, бо оглумну, бо уруумну... сүт-сүт деп камгалап, бар-ла чүвезин ончалап орар. Эт-севин четчелеп орар, улуска-даа бербес, кижи албас, ыт чивес чүвени-ле олчаарган орар. Ыт чуртталгазы ол-дур.

Чеден беш хардан өрү назыда кижи мый-ыт чуртталгазы чурттаар. Бо назыда бодаар, сактыр чүвези чок, удуп-ла, удуп-ла чыдар апаар. Мый-ыт ындыг ышкажыгай, удуп билир. Удааш, туруп кээп, чемненип алгаш, дедир-ле удуп чыдыптар. Ол-дур, мый-ыт чуртталгазы. Дываажаң оранынче баарының мурнунда дыштанып алгаш баары ол-дур. Буянныг, эки кижилер мый-ыт чуртталгазы чедир чурттаар. Ховар-ла кижилер ол назынга чедир чурттаар. Мый-ыт чуртталгазынга чедир амыр-дыш чок кижи болуп, аът болуп, ыт болуп ажылдааның негеп ап, дыштаныр алыры ол-дур. Дириг кижиниң өлгүже эртер оруктары болгаш үелери янзы-бүрү болгаш хөй утказыг. Ховар-ла кижилер мый-ыт чуртталгазынга чедир чурттаар. Аңаа чедир чурттапкан кижиниң чүс хар харлаан, сес чыл чурттаан дизе черле ажырбас.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Ноябрь 29-тан декабрь 5-ке чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

НОЯБРЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Улуг-хүн. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Эртен. 8.10 Сонгукчу шагы. 9.10 Фирма магадылаар. 9.25 Көр, дынна. 9.45 «Амыдыралдың аар-саар уржуктары». Телесериал. 25-ки сериязы. 10.15 Чүү? Каяа? Кажан? 11.20 Тема. 12.00 Медээлер. 12.20—12.50 Футбол.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Музыканың келир үези». Телефильм. 5-ки сериязы. 16.40 Рок-урок. 17.20 Кижи бүрүзү сылдыстыг. 18.00 Медээлер. 18.20 «Куулар». Мультфильм. 10.40 Өнчү зээзиниң эге билиглери. 18.50 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.05 Футбол. 19.35 Миниатюра. 19.45 Сонгукчу шагы. 20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Амыдыралдың аар-саар уржуктары». Телесериал. 25-ки сериязы. 21.55 Спортчу уик-энд. 22.10 Байдал. 22.15 Бомонд. 22.35 Амыдыралды чуруп көргүзери. 23.05 «Мен». 23.10 Экивецер! 23.40 Джен-сешн. Ю. Шевчук. 00.00 Медээлер. 00.20—00.25 Дамчыдылгалар программазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.00 «Россия. Федералдыг Хурал». 8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.00 Россияда бизнес. 9.30 Эртенги концерт. 9.45 Мульти-пульти. «Кызыл идиктер». 9.55 Ынак комедияларывыс. «Алдын бызаа». Уран-чечен фильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 12.40 XX век кинокадрда болгаш кинокадрдан дашкаар. «Корниловтуң шинели». 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.05 «Самдарлар». Уран-чечен фильм. 15.35 Бир-ле катап Кострамага. 15.55 Уругларга медээлер. 16.10 Чаштарның чугаалары. 16.40 «Европа-Азия».

«ТЫВА» канал

17.25. Мультфильм. 17.35 «Бора-Шээлей». Уругларга программа. 18.05 «Факт». 18.25 «Конституция — Үндезин Хоойлу». Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузунуң телевилелиниң дугайында чугаа. 18.55 «Силерниң шилиишкиниңер». Депутаттарга кандидаттарга сөс. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 Понедельник санында детектив. «Лаки Страйк» «Тынменди үнгени» деп уран-чечен фильмни көргүзер. «Кем-херек үүлгедиишкининиң төөгүлери» деп бөлүктен. 21.00 Чөптүг чоруктуң үези. 22.15 Ноу-хау. 22.45 Сигнал. 23.05 Камгалал—911. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.30—01.00 Ретро-шлягер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.25 Авто- болгаш мотоспорт. 17.35 «Россия. Федералдыг Хурал». 18.55 Хүннүң-не байырлал. 19.05 Театржы мөгейиишкин. «Ай адаанда сценалар». 19.50 Экспотөп көргүзер. 19.55—20.00 Реклама.

ВТОРНИК

НОЯБРЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.50, 9.00, 15.20, 20.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 5.55 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 8.00 Сонгукчу шагы. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 Домисолька. 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Кижи болгаш хоойлу. 11.10 440 герц. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 «Эдемге дедир ээп келгени». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 13.10—14.00 «XI Патриарх». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 Ажыл-ишчи медээлер. 15.40 Конверсия болгаш рынок. 16.10 Херек. 16.20 «Блокнот». 16.25 «Тедди Ракспинниң ужуралдары». Хөй сериялыг мультфильм (Англия). 16.50 Н. Доризо. 17.10 440 герц. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 Конституция: Барыын чүктүң дуржулгазы. 18.45 Документилер болгаш салым-хуулар. 18.55 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.45 Сонгукчу шагы. 20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Тема. 22.15 «Мосфильмниң» 70 чылынга. «Андрей дугайында чугаалар». Уран-чечен фильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. Чапсарда (00.00) —Медээлер. 02.05—02.15 Пресс-экспресс.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.00 «Россия. Федералдыг Хурал». 8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.00—9.55 Чөптүг чоруктуң үези.

• • •

11.55 «Көрүнчүк». Уран-чечен фильм. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.05 «Гобсек». Уран-чечен фильм. 15.40 Уругларга медээлер. 15.55 «Чараш кыстар». 16.25 «Өскээр көрбе». Барымдаалыг фильм. 16.55 «Поволжье». «Делегей үе-шаг аайы-биле». 17.45 «Россия. Федералдыг Хурал».

«ТЫВА» канал

17.45 «Факт». 18.10 «Чолукшул». Россия Федерациязының Чазааның — Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. Ф. Яровтуң Тывага кээп чораанының дугайында. 18.40 «Кыжын фермаларда». Мал кыштаглаашкынының дугайында. 18.55 «Силерниң шилиишкиниңер». 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 249-ку сериязы. 21.10 «Мен — баштыңы мен». 21.25 Политиктиг олимпиде. «Шуугажып тур бис, ха-дунма». 22.20 Волейбол. Россияның кубогу дээш. 23.05 «Сонгулда мурнунуң марафону». 23.35 Г. Алексеевтиң шүлүктеринге Д. Карасиктиң тургускан шиизи. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.35—01.05 Музыкалыг теле-шоу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.45 Хүннүң-не байырлал. 18.55 «Кижилер аразында менээ чоок болгаш хары кижилер». И. С. Тургенев. 19.25 «Көвүрүг чанында чырык». Пермьниң шии театрының гастрольдарынга хамаарыштыр. 19.55—20.00 Реклама.

СРЕДА

ДЕКАБРЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.50, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 5.55 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 8.00 Сонгукчу шагы. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 «Сааскан». 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Садыглажыышкын көвүрүү. 11.00 Монеден Пикассога чедир. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.30 «Эдемге дедир ээп келгени». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 13.10 — 14.05 «XI Патриарх». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 Телемикст. 16.10 «Блокнот». 16.15 «Тедди Ракспинниң ужуралдары». Мультфильм (Англия). 16.40 «Станица» фольклор ансамбли. 17.00 Бистерниң аравыска, уругларның аразынга... 17.20 Клуб—700. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 «Мир». 18.55 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.45 Сонгукчу шагы. 20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 22.25 «Бир-ле катап декабрьда». Телерадиофондунуң шыгжамырындан үнелиг белектер. 21.45 Ада-чурт дугайында демдеглелдер. Парижте онзагай вернисаж. 22.15 Оожум үн-биле. Булгаковтуң бир маадырының дугайында. 22.30 Россия дугайында чок дээн сюжеттер. 22.45 Ис. А. Вознесенский. 23.00 Уйгу келбези. Волхонкага кежээ. 23.20 «Кижиниң үнү». Эртем-тайылбырлыг фильм (Германия). 23.40 Пресс-экспресс. 00.00 Медээлер. 00.25 СПИД-биле демисел дээш Бүгү-делегей хүнүнге. «Хөделир үе келген». 01.55 «Бичии уруг болгаш дырбактыг». Телефильм. 02.20—04.20 Футбол. Чемпионнар лигазы. «Милан» (Италия) — «Порту». (Португалия).

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.00 «Россия. Федералдыг Хурал». 8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.00 Бизнес: чаа аттар. 9.15 Чергелешкектер. 9.30 Политиктиг олимпиде. 10.25 Рек-тайм. 10.55 «Обломовтуң амыдыралындан элээн каш хүннер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.05 Реклама. 12.10 «Обломовтуң амыдыралындан элээн каш хүннер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 «Орус «Самиздат» кайда камгалаттынып чыдарыл?» 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.05 «Делегейниң херээженнери». Хөй сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы (АКШ). 14.35 Лев Аннинскийниң программазы. 15.25 Мульти-пульти. «Ажылгыр шуваганчы». 15.35 Уругларга медээлер. 15.50 «Ногаан школа». 16.20 Г. Алексеевтиң шүлүктеринге Д. Карасиктиң тургускан шиизи. 16.45 Телесолун. 16.55 «Ыракыы Чөөн чүк».

«ТЫВА» канал

17.40 Уругларга фильм. 17.55 «Факт». 18.15 «КАИ экраны». Оруктарга чадаг кижилерниң чорууруунуң айтырыгларының дугайында болгаш орук шимчээшкининиң дүрүмнеринге школачыларны өөредири. 18.30 «Спортчу мөөрей». 18.55 Тываның киноэкраннарында. 19.00 «Силерниң шилиишкиниңер».

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 250-ги сериязы. 21.15 Диалог. К. Занусси—В. Ерофеев. 22.05 «Сонгулда мурнунуң марафону». 22.35 «Хөделир үе келген». СПИД-биле демиселдиң Бүгү-делегей хүнүнге ачы-дуза акциязы. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—00.35 «Кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында медээлер экраны».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.40 «Россия. Федералдыг Хурал». 18.40 Хүннүң-не байырлал. 18.50 Чапсар. С. Есениннин шүлүктеринге романстар. 19.05 Л — клуб. 19.55—20.00 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

ДЕКАБРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.50, 9.00, 15.20 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 5.55 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 8.00 Сонгукчу шагы. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.10 Нина Ананиашвили чалап тур. 11.10 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20—13.10 «Эдемге дедир ээп келгени». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы.

• • •

15.00 Медээлер 15.25 Телемикст. 16.10 «Блокнот». 16.15 «Тедди Ракспинниң ужуралдары». Мультфильм. 16.40 Женева. Кус. «...Он 17.10 Джем. 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 18.55 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.45 Сонгукчу шагы. 20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 Футбол. Чемпионнар лигазы. «Милан» (Италия) — «Порту» (Португалия). 21.40 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 23.30 Максима. 00.00 Медээлер. 00.25 МТУ. 01.25 —01.35 Пресс-экспресс.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.00 «Россия. Федералдыг Хурал». 8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.00 Чорупканнар. 9.10 Диалог. К. Занусси—В. Ерофеев. 10.00 Эртенги концерт. 10.15 «Өшкен сылдыс бе?». 10.45 Камгалал-911. 11.40 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 250-ги сериязы. 13.20 «ТВ—ателье». 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «...Чүректер ээ көрүүшкүнден эрикпес». 14.30 Телесолун. 14.45 «Урал вариант». 15.30 Уругларга медээлер. 15.45 «Такой возраст». Аныяктар тележурналы. 16.15 Терминал. 16.45 Орус виза.

«ТЫВА» канал

17.45 «Факт». 17.35 «Саян эдээнде кежээ». Чогаалчы В. Б. Монгуш-биле башкы училищезинге болган ужуражылга. 18.20 Байырывысты хүлээп ап көрүңер. 18.55 «Силерниң шилчиишкиниңер». 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 251-ги сериязы. 21.10 Экспотөп көргүзер. 21.30 Ада-чуртум. «Болчаг чери — Санкт-Петербург». 1-ги кезээ. 22.15 М-трест. 22.30 Ада-чуртум. «Болчаг чери — Санкт-Петербург». 2-ги кезээ. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.30 «Сонгулда мурнунуң марафону». 01.05—02.15 «Кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында медээлер».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.15 Аажы-чаң. 17.45 «Сайгарып көрээлиңер харын». 18.00 «Россия. Федералдыг Хурал». 19.00 Хүннүң-не байырлал. 19.10 Театржы мөгейиишкин. 19.55 —20.00 Реклама.

ПЯТНИЦА

ДЕКАБРЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.50, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20, 00.20 Дамчыдылгалар программазы. 5.55 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 8.00 Сонгукчу шагы. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 «Пекка». Мультфильм. 9.30 «Сылдыс оглу». Уран-чечен фильм. 11.00 Аян-чорукчулар клуву. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00—12.30 Медээлер.

• • •

15.00 Медээлер. 15.25 Бридж. 15.50 Бизнес-класс. 16.05 «Блокнот». 16.10 «Сылдыс оглу». Уран-чечен фильм. 17.40 Музограф. 18.00 Медээлер. 18.25 Россияның шилип алыышкынының чаңгызы. 18.45 Кижи болгаш хоойлу. 19.15 Вагон—03. 19.45. Сонгукчу шагы. 20.45 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 22.20 Хуулгаазыннар шөлү. 23.20 Неделя кижизи. 23.40 Пресс-экспресс. 00.00 Медээлер. 00.25 Музобоз. 01.10 Политбюро. 01.50 Автошоу. 02.20—03.25 «Коъш» шөлү. Т. Овсиенко.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

7.00 «Россия. Федералдыг Хурал». 8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.00 Чорупканнар. 9.10 Ада-чуртум. «Болчаг чери—Санкт-Петербург». 10.05 Эрги аажы-чаң. 11.00 Чергелешкектер. 11.15 Дедир адрес. 11.45 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 251-ги сериязы. 12.35 Дириг амытаннар аймаа. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Бистиң садывыс. 14.30 «Хлеб-тараа хырным өршээ...» 14.55 Пятница санында Дисней. «Кара согун». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.45 Уругларга медээлер. 16.00 Россияның телетеатры. М. Булгаков — «Хайлыг чуургажыгаштар».

«ТЫВА» канал

17.40 «Телеанонс». 17.55 «Тыва неделя». 18.15 Ачы-дуза чедирилге кежээзи. Инвалидтерниң делегей хүнүнге уткуштур. 18.55 «Силерниң шилиишкиниңер». 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Чоннуң фрагы». 21.20 «Ностальжи» — бүгү салгалдарның музыказы». 21.50 «Сонгулда мурнунуң марафону». 22.20 «Мистер Икс». Уран-чечен фильм. 23.50 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 «Цыган чадыр иштинге». 00.55—01.55 Музыка экзамени. Эстраданың аныяк артистериниң конкурузу.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.40 «Рынокче орукка». 18.10 «Россия. Федералдыг Хурал». 19.10 Хүннүң-не байырлал. 19.20 Мульти-пульти. «Самовар Иван Иваныч», «Рекс-илбичи». 19.40 «Декабрьда кинолар». 19.55 —20.00 Реклама.

СУББОТА

ДЕКАБРЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.40, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Пресс-экспресс. 7.05 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 7.50 Медээлер. 8.30 Адаанныг оюннар. 9.00 «Марафон—15» көргүзер. 9.30 «Мир». 10.55 Авиакосмиктиг салон. 11.10 «Чаагай арыг». Мультфильм. 11.25 Экология программазы. 11.55 Чогаадыкчы сорукка бачымнаашкын турбазын. 12.25 «Таджикистан». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.25 Амданнаныышкын. 13.30 Медицина сенээ. 14.05 Продюсер. 15.00 Медээлер. 15.25. «Пеппи—Узун ук». Уругларга уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 15.50 Акша болгаш политика. 16.20 Аът спорту. Бриллер Скрауннуң шанналдары дээш. 17.00 Кызыл дөрбелчин. 17.40 Дириг амытаннар аймаа. 18.20 Мариинскиге променад. 19.15 Иелээ. 19.45 Угаанныгбай». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.25 «Күзелдиг садыгжылар». 2-ги сериязы. 22.15 «Серпантин». 23.15 Пресс-экспресс. 23.25 «Резонанс» студия. 23.45 Фестивальдар чыскаалы. Делегейниң 37-ги кинофестивалы Лондонда. 00.30—01.30 «Декалог-IX». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Формула—730. 8.55 Бистиң садывыс. 9.25 Барымдаалыг фильм. 9.50 Мульти-пульти. «Маргыжыышкын». 10.00 «Хайындырыкчы болгаш оон-даа өске чүүлдер». 10.30 Россияның Аян-чоруктар бюрозу. 11.15 «Амыдырал, карак чажы, ынакшыл». Уран-чечен фильм. 12.55 «Изабель». Хөглүг викторина. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «Динозавр болбайн-на көр». 14.15 Кызыгаар чок футбол. 15.25 «Канчаар чурттаар бис?». 16.00 Дөрбелчинде көпеек. 16.30 Алдын кош-дыргак. 17.00 Инвалидтерниң бүгү-россия декадазынга тураскааткан телемарафон. 19.00 Хүннүң-не байырлал. 19.10 Бичиилерниң чугаалары. 19.40 Фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.55 Спортчу карусель. 20.00 Медээлер. 20.20 Чажыртынныышкыннар. 20.25 Шуут чажыт 21.50 Ксюшада. 22.55 «Евразия—ТВ» «Феликс Круллдун миннишкини» деп уран-чечен фильмниң 2-ги сериязын көргүзер. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.30 «Сонгулда мурнунуң марафону». 01.00 —01.30 Боолажыышкын.

ВОСКРЕСЕНЬЕ

ДЕКАБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

7.55. 15.15, 19.15, 22.45, Дамчыдылгалар программазы. 8.00 Сагыш-сеткил көдүрериниң шагы. 9.00 «Төп». 9.30 Эртен эрте. 10.00 Амдыызында дөгерези бажында. 10.30 «Спортлото» тиражы. 10.45 Эртенги сылдыс. 11.35 «Полигон». 12.05 Силерге организастаан ужуражылга. Василий Аксенов. 12.05 Чаа салгал... Чедиишкин. 13.30 Провинция. 14.00 Силерге француз кухня. 14. 10 «Кустонуң командазының суг адаанга аян-чоруу». 15.00 Медээлер. 15.20 Эстрада концерти. 15.45 Аян-чорукчулар клуву. 16.35 Ус-тывыштың дириг ыяжы. 16.40 Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү: «Каспер болгаш оон өннүктери». «Буктар хайган ёзулуг анчылар». 17.30 Силерге ырлап берейн. 17.55 Чүү? Каяа? Кажан? 15.00 Медээлер. 19.20 Дорт эфирге диалог. 20.05 «Панорама». 20.45 Ж. Ануй—«Орнифль, азы Челбиндириглиг салгын». Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 22.00 «Улуг-хүн». 22.50 Ж. Ануй—«Орнифль, азы Челбиндириглиг салгын». Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 00.05 Медээлер. 00.20—00.25 Дамчыдылгалар программазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 «Чемпионнарга эртенги чем». 8.55 «Хаан туру». 8-ки кезээ. 9.25 Ж.- Э. Бавузе фортепианога ойнаар. 10.05 Аты-баты. 10.35 «Космостуң кичээндириглери», «Соник» — чараа-чечен». 11.05 Кадыкшыл. 11.35 Кипрас Мажейка. Аргентинадан репортажтар. 12.05 Юрий Норштейн. 13.25 «Сигнал экземпляр». 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Кезип болбас...» 14.10 Л. Завальнюктуң поэзиязы. 14.40 НБА-ның эң эки оюннары. 15.40 Өскелерге дөмейлешпес кижи. 16.25 Диснейниң хуулгаазыннары. «Винни-Пухтуң чаа ужуралдары», «Кара плащ». 17.15 Россияның телетеатры. А. П. Чехов «Фракта чогум кым сен?». «Амгы үе шиизиниң школазы» театрның шиизи. 18.30 Хүннүң-не байырлал. 18.40 Мульти-пульти. «Самовар Иван Иваныч», «Рекс-илбичи». 19.00 «Үр чылдарда ынакшыл-биле». 20.00 Медээлер. 20.25 «Бурганнар чажыды». Уран-чечен болгаш барымдаалыг фильм. 22.05 «Өске херээжен». Уран-чечен фильм. 23.50 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—01.25 «А» программа: «Ассорти».

Идамчап Сүрүнович ХОМУШКУ

Тываның культуразы улуг когаралга таварышкан — үр аарааның соонда, 1993 чылдың ноябрь 25-те Идамчап Сүрүнович Хомушку мөчээн. Ол 1916 чылда ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген болгаш биче чажындан тура бодунуң төрүмелинден уран-чаяанныын көргүзүп, тыва хөгжүм херекселдеринге өөренип алгаш, улустуң ырларын чоңга ойнап берип чораан. Ол чылдар эрткен тудум-на хөгжүм херекселдеринге чүгле ойнаар эвес, харын база оларны боду чазап кылып, улам сайзырадып турар апарган. Идамчап Сүрүнович бодунуң кылып алганы хомустары болгаш өске-даа хөгжүм херекселдери-биле хөй санныг көргүзүг-концерттерге болгаш фестивальдарга киржип, талантызын бадыткаан. Ынчангаш оон республиканың зоналарның болгаш Бүгү-эвилелдиң-даа көрүлделериниң, конкурстарының болгаш фестивальдарының лауреады бооп, шаңналып мактадып турганы таварылга эвес. Ол — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы. Идамчап Сүрүновичиниң дарганнап кылганы хомустары болгаш өске-даа хөгжүм херекселдерин тыва улустуң эрте-бурун шагдан бээр культуразын чүгле Россияга эвес, харын база бүгү делегейге алдаржыдып, нептереткен деп чугаалаар болза хөөредиг эвес.

Тыва хөгжүм херекселдериниң тургузукчузу, хувар дээн салым-чаяанныгларының бирээзи Идамчап Сүрүнович Хомушку мөчүзе-даа, оон чырыткылыг овур-хевири бистерниң чүректеривиске мөңгеде артар.

Бөлүк культура ажылдакчылары.

ЫНАКШЫЛДЫ КАМНАП ЧОРААШ...

Салгын-оол он чедя харлыг тургаш, баштайгы ынакшылын илередип, бодундан ийи хар биче Чараштаага чагаа бижээн. Чагааны хынамчалыг акызы Хунакайга аппарып бээри-биле берип кааш, харыы манап базып турган. Салгын-оолдуң сагыжынга хөйле чүүлдер кирип келир турган. Шынап-ла, тулган чараш Чараштаа чагааны хүлээп албайн барып болур. Ооң соонда ооң арнын канчап көөр боор. «Че-че, чаңгыс чорук канчап болбас» — деп-даа бодап келир.

Арай кежээликтей дазылгага Хунакай Кыргыс чедип келген. Салгын-оолдуң чүрээ тиккиледир соп, Хунакайже баары дыка берге ышкаш болган. Ынчанмас арга чок, ындыг чараш урут чагааны та алган, та албаан. Ынчалза-даа Салгын-оол дазылгаже халып кире берген. Хунакай улуг болгаш, оолдарга хүндүткелдиг кижи. Кылын хаптыг чагааны Салгын-оолга ап берген. Чагааны апкаш, школа чанында олурткан ыяштар аразында кичээл катаптаар чалыржыгашка корга-корга часкаш, номчаан. Бүгү-ле чүве Салгын-оолдуу дег бүткен. Өөрүшкү-маңнайы аажок, Хунакайга чагаазын номчуткан-даа. Чагаада мындыг сөстерни номчааш, Салгын-оолдуң сагыжы саргыыр болган. «Чагааң алгаш, дыка өөрдүм, чажыргаш чоор, мен база-ла силерниң-биле таныжып алыксап чордум ийин. Силерниң бижээн айтырыгларыңарга чүгле чүүлдүгзүнер мен. Салымывысты бүдүрген ынчаар чаяаган боор. Ошкадым».

Оон эгелээш-ле Салгын-оол биле Чараштааның найыралы суг акпас апарган. Аныяктар дүвүреп, арагалап, куда-дойга-даа стол бажынче чүткүп турда, Салгын-оол биле Чараштаа оңун черле часпастар. Үргүлчү-ле кады-кожа чоруурлар бот-боттарын хүндүлежирлер.

Бир кежээ удуур өрээлинге иелээ база амыдырал дугайында чугаалашкан. «Салгын! Эр кижи шериг чорбаска кайын боор. Кижиниң Төрээн чурту, төрел чону кончуг, камгалашкаш кел. Мен школа доозуп турумда, чедип кээр сен, кады экзаменнер дужаагаш, келир үениң башкылары болур бис. Авамның ийи эр бызаазын сен келгиженге шарылар кылдыр азырап каалы. Өөренир улуска акша-көпеек херек-ле болгай» —дээрге. Салгын-оол Чараштаага каттыжып, улай-улай ошкап каан. «Ийи буттуг кокайлар эвес болза, авамның ийи бызаазын база азыралып каарывыс кай. Авам хөөкүйнуң коданы ам шуут карарган. Саап ижип орган ийи инектерин бызаалары-биле оорлаткан. Улус өнчүзү-биле байып турар хире, өөдежок, ажыл тыппаан, улус-чон когарадып, куруне мегелеп, чээли ап турарларның аяа долар оң.

«План-сорулгаңар кончуг шын-дыр, Чапаш. Ынчаал харыы, эртем-билиг биске херек» — деп, Салгын-оол түңнеп каан.

Эптиг-найыралдыг уругларга хонуктар билдиртпейн эртип, эрги чыл төнүп, чаа чыл үнүп келген. Бирги шериг чоруур оолдар-биле Салгын-оол чоруур кылдыр районда шериг комиссары майор Байыскылаң-биле дугуржуп алган.

Ийи чыл саалаар эвес. Салгын шеригни Ленинград хоорайга эрттирген. Күш-ажылга ынак, белик мергежилдиг спортчу Салгын-оол Кыргыска албан-хүлээлге чиик болган.

Чараштаа биле Салгын-оол ам Улуг-Хемниң бир школазында ажылдап турарлар. Ынакшылды камнап чораш чурттаары дег келилиг чүве чогун ийи караам-биле көргеш, бо чүүлдү бижидим ийин.

Биче-оол **МОНГУЛ-ООЛ.**

ЧОЛААЧЫ БОЛУКСААРЛАРГА

«ТЫВА АВТОТРАНСТЫН» ӨӨРЕДИЛГЕ-КУРС КОМБИНАДЫ «В», «С» категорияның чолаачыларын өөредириниң хүндүскү курузунга хүлээп алыышкынны кылып турарын чарлап тур. Өөредилгени тыва дылга чорудар. Кичээлдер **ДЕКАБРЬ 1-ДЕ** эгелээр.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, 113 «а».

◆ ◆ ◆

СИЛЕРНИҢ ЧАГЫЫҢАРНЫ ДОРААННА КҮҮСЕДИР БИС

Бистиң организациявыс амгы үеде эргежок чүгүла **ТАҢМАЛАРНЫ, ШТАМПЫЛАРНЫ** чагыг ёзугаар кылып турарын дыңнадып тур.

Долгаар телефон № 2-16-70.

Тыва Республиканың Культура яамызы, Улусчу чогаадылганың С. Б. Пюрбю аттыг төвү Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, тыва хөгжүм херекселдериниң мастери

Идамчап Сүрүнович
ХОМУШКУНУҢ

үр аарааның соонда амыдыралының 77 чылында 1993 чылдың ноябрь 25-те мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы болгаш культура килдизи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, тыва хөгжүм херекселдериниң уран-шевер дарганы

Идамчап Сүрүнович
ХОМУШКУНУҢ

үргүлчүлелдиг үе иштинде аарааш, мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

КИНО

НОЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чүнү-даа шыдаар солдат» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Бүгү күш-биле» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ээремчигей дузаа» 14.00 шакта; «Джокер» 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бистиң ызыгуур салгалывыс» 13.00, 15.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Хааржак иштинден Кай» 9.00 шакта; «Шанхайга оттуп кээр» 10.50 шакта; «Тиилеттирбес бут» 12.30, 14.20, 15.10, 18.00 шактарда.

НОЯБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чүнү-даа шыдаар солдат» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Бүгү күш-биле» 10.30, 12.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ээремчигей дузаа» 16.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бистиң ызыгуур салгалывыс» 13.00, 15.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Бичии илбичи» 9.00 шакта; «Шанхайга оттуп кээр» 10.30 шактарда; «Тиилеттирбес бут» 12.10, 14.00, 15.50, 17.40 шактарда.

НОЯБРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Чүнү-даа шыдаар солдат» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Өлгеннер даңзызы» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 14 мультфильмнер чыындызы 9.00 шакта; «Улуг делегейде өжээн негээшкини» 11.50, 13.50, 15.50, 17.50 шактарда; «Ижер дизе ижер, алар дизе, алар-ла» 10.20 шакта.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
Н. ЧАПАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь). М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-28; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.896. Чагыг № 225. Индекс 54240.